

Osmanlı Kadın Ben-Anlatılarının Kadın Tarihi Çalışmalarında Kullanım Değeri

İbrahim Şirin*

The Utility of Ottoman Women's Ego-Documents in Women's History Studies

Abstract ■ This study will examine what the memoirs and diaries of subaltern and un-represented Ottoman-Turkish women, who had no place in historiography, will tell the historian. As Ottoman women's narratives of the 19th and 20th centuries have not been indexed, there are many more narratives than expected. Many narratives are waiting to be revealed from manuscripts or family archives. The Tanzimat Era showed the importance of girls along with boys, thus, the state fostered laws related to education of girls. The Female Teacher School (*Darulmuallimat*) established in 1870 became effective in raising the literacy rate among girls. Women's visibility increased in the public sphere through their articles in newspapers and journals, and they became popular through being poets and novel writers in 1890's. Women who were sent abroad for education and those who studied at *Arnavutköy Amerikan Kız Mektebi* (*Robert College*) got in touch with the growing number of women's rights advocates in Europe. Thus, the number of women's rights advocates gradually increased. They wrote diaries and memoirs discussing their lives using the action of writing as a vehicle for their social existence. Looking at the social roots of the memoir writers indicates that they were the women in the palace or were close to those surrounding it, well-educated daughters of high-bureaucrats, teachers, poets, painters, composers, journalists and writers who had graduated from *Darulmuallimat*. Most of the women memoir writers knew each other. Their writing articles in newspapers, being teachers at the same schools and working in the same communities made them closer to each other. The Armistice Period of Istanbul united female writers in the purpose of saving the country from enemy invasion. Women's narrations can take their long neglected but deserved place in historiography by tracing their narrations in the remnants.

Keywords: Ottoman Women, Ego-Document, Memoirs, Historiography, History of Women.

* Kocaeli Üniversitesi.

Osmanlı Dünyasında Kendinden Bahsetmek Ayıp mı Sayılırdı?

İnsan dünyayı sadece duyu algılarıyla kavrayan bir varlık değildir, tasavvur gücü (imagination), hayal (fantasy), sezgi, duygu gibi yetilerle de donanmıştır. Bu çok yönlü kavrayışın insan hayatında ifadesini bulduğu yazı türü de otobiyografi, hatıra ve günlük gibi ben -anlatılarıdır. Otobiyografi araştırmalarında hep önemli kişilerin hayat hikayeleri üzerinde durulmuş, bu türün yerleşik örnekleri (kanonu) büyük adamlarının metinleri olmuştur.¹

İnsanları hatıralarını yazmaya, günlük tutmaya iten pek çok sebep bulunmaktadır. Kendisini ana babasına, sevgililerine ya da tarihe haklı çıkarmak için yazmış olabilirler. Gerçeğe bizzat kendimizin tanık olduğunu sanmamızın bir belirtisi ya da başka yazarların yanlış ve eksik olduğuna inancımızın bir ifadesi de olabilir. Başkalarını yermek, meşhur olmak, para kazanmak, ebediyete intikal etmek, hatta tarihi bilhassa çarpıtmak için yazılmış anılar da vardır.

Hatırat yazma geleneği eski olmasına karşın bir kavram ve terim olarak hatıra Osmanlı dünyasında yenidir. Muallim Naci 1902’de yayınladığı sözlüğünde hatıra için; hatıra gelen hususi bir fikir, hatırdaki kalmış olan husus, keyfiyet, hatıra-ı ahd-i şebab, cem’i: hatırat, bunlara dair yazılmış eserlere de hatırat denir”² şeklinde bir tanım yapar. Hatırat karşılığı olarak Osmanlılar vekayi-name, Sergüzeşt-i Levayih, defter-i amel gibi kelimeleri kullanırlar.

Osmanlı dünyasında Ostravica’lı Konstantin Mihailoviç’in hatıratı bilinen en eski tarihli hatıralardan biridir.³ *Türk Kroniği* (*Kronika Turecka*) adıyla Çekçe, *Bir Yeniçerinin Hatıratı* (*Pamiętniki Janczara*) adıyla Lehçe olarak neşredilmiş bulunan eserin, XV ve XVI. yüzyıllardan kalma birçok yazmaları mevcut olan ve Türklerle doğrudan temasta bulunan Slav halkları ve dolayısıyla Leh ve Çekler için uzun zamanlar ilgi düzeyini korumuş olan eser, II. Mehmed’in seferleri, Türk ordusunun teşkilatı, savaş taktiği ve silah tekniği hakkında bilgiler vermesi ve bir yeniçerinin hayatından parçalar aksettirmiş olmasından ötürü ayrı bir değere sahiptir. Polonya asıllı Albert Bobowski/Alı Ufki Bey 1665 yılında Osmanlı sarayını anlattığı İtalyanca bir hatıratı Osmanlı sarayına dair verdiği bilgiler açısından dikkate

1 Nazan Aksoy, *Kurgulanmış Benlikler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 27.

2 Muallim Naci, *Lugat-ı Naci* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), s. 513. Şemseddin Sami, hatıra için çoğulu hatırat (hudurdan) hatıra hudur eden şey, fikre gelen şey, hatırdaki kalmış şey, yad-daşt, yadigâr, hatıra-i ahd-i şebab karşılığını verir. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018), s. 446.

3 Kemal Beydilli, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013).

değerdir.⁴ Fakir-i Pür Taksir Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*, Derviş Hasan'ın *Sohbetmanesi*,⁵ 1673'de yazılmaya başlanan Niyazi Mısri'nin *Günlüğü*,⁶ Kadı Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi'nin 1711-1735 tarihleri arasında kaleme aldığı *Ceridesi*,⁷ Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin *Kendi Kaleminden Hal Tercümesi*,⁸ yine Soğanağa Mahallesi Camii imamı Hafız Mehmed Efendi'nin XVIII ve XIX. yüzyılı kapsayan *Ceridesi*,⁹ 1749-1756 yılları arasında günlük tutan Mülazım Sıdkı Efendinin *Günlüğü*,¹⁰ Temeşvarlı Osman Ağa'nın esaret günlerini anlattığı 1724 yılında kaleme aldığı *Gavurların Esiri*,¹¹ günlük ve hatırat türünün önemli örnekleridir. Söz konusu örneklerin dışında ben-anlatısı olarak kabul edilecek çok sayıda sergüzeştname bulunmaktadır. Şairlerin başlarından geçen hâdiseleri ve bu hâdiselerden kaynaklanan duygu ve düşünceleri doğrudan ya da kurmaca unsurlarla zenginleştirerek kendi ben-anlatıları olarak tanımlanmıştır. Daha çok otobiyografik özellikleriyle ön plana çıkan bu kurgusal manzum sergüzeştler, Osmanlı edebiyatının kişisel yazı geleneğinin temsil eden ve yazarların kendi benlerini ortaya koydukları anlatılardır.

XVII. yüzyıl Osmanlısında ilk kadın anlatısına Üsküplü Asiye Hatun'un Rüya mektuplarında rastlarız. Topkapı Sarayı Yazmaları arasında yer alan Asiye

-
- 4 Ali Ufki Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun: Topkapı Sarayında Yaşam*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013).
 - 5 Cemal Kafadar, "Ben ve Başkaları: On Yedinci Yüzyıl İstanbul'unda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağzıdan Anlatılar" *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken* (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), s. 39-71; Gülşen Yakar, "Individual and Community, Public and Private: The Case of a 17th-Century Istanbulite Dervish and His Diary", (Yüksek Lisans Tezi) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2019.
 - 6 *Niyazi Mısri'nin Hatıraları*, haz. Halil Çeçen (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006).
 - 7 Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013).
 - 8 "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", çev. Ahmet Türek, F. Çetin Derin, *Tarih Dergisi*, XXIII (1969), s. 204-218.
 - 9 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü* (İstanbul: Tatav Yayınları, 2001).
 - 10 Sıtkı Mustafa Efendi'nin günlüğünden ilk olarak Madeline C. Zilfi ["Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografi Çalışmaları için Yeni Bir Kaynak", çev. Selim Karahasanoğlu, *Doğu Batı Dergisi*, XX (2000), s. 185-194] bahsetmiş daha sonra Ali Aslan, ["18. Yüzyıl Osmanlı İlim Hayatında Bir Kesit: Sıdkı Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları" (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2015] başlığı ile tez hazırlamıştır.
 - 11 Temeşvarlı Osman Ağa, *Gavurların Esiri*, çev. Esat Nermi (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971).

Hatun'un Rüya mektupları¹² Cemal Kafadar'ın keşfiyle gün yüzüne çıkmış, Osmanlı dünyasında kadınlarından da kendilerinden bahsettiği metinlerin varlığı ben anlatıları konusunda tartışmalara yol açmıştır. Ancak geçen zaman içinde kadınların kendilerinden bahseden metinler neden kaleme almadığı, neden yazmadıkları sorusuna cevap aranmamıştır. Asiye Hatun'dan sonra başka kadınların yazıp yazmadığı, yazdılar ise ne yazdıkları, yazan kadınların toplumsal kökeni, eğitim durumu, örgütlü olup olmadıklarına yönelik çalışmaların sayısı yeterli düzeyde değildir.

Kamusal hayatta görünmeyen kadın, söz ben anlatısına geldiğinde de benzer bir tutum sergilemiştir. Osmanlı dünyasında kadınların okuma yazma oranının erkeklerden düşük olması anlatıdaki sayıca azlığın başlıca bir sebebi gibi gözükse de asıl sebep kendinden bahsetmenin ayıp sayılması yanında hatıra yazacak kadar kendini değerli görmemek etkilidir. Psikolog Gündüz Vassaf, annesi Belkıs Vassaf'ın hatıralarına yazdığı önsözde Türkiye'de biyografi, otobiyografi, hatıra türü eserlerin neden az oluşuna değinir. "Annemin yetiştiği dönemde Türkiye'de insanların "ben şunu bunu yaptım" diye kendilerinden ve yakınlarından özel hayatlarından söz ederek şahıslardan izinsiz bahsetmek, onları yargılamak, toplumun yabancı olduğu ayıplamanın bir davranış türüydü. Belki de bunun için bizde biyografi, otobiyografi türünden çalışmalar azdır".¹³ Okuma yazma oranı, kendinden bahsetmenin (enânîyet alameti sayılıp) ayıplanması, kendini değersiz ve önemsiz görmek gibi sebepler hatıra-otobiyografi ve günlük türü metinlerin sayıca az olmasına neden olmuştur. Yaşadığımız modern zamanlarda hatıralarını yazıp yazmadığı sorusuna akademisyenlerin bile hatıra yazacak önemde bir hayat yaşamadıklarından dolayı yazmayı düşünmediklerini söylemeleri hatıra yazımının hala büyük adamların bir uğraş alanı olarak gördüklerinin delilidir.

Kadınlar Neden Yazar? Neyi Yazar?

Osmanlı dünyasında 19 manzum sergüzeştname¹⁴ içinde manzum kadın sertgüzeştnamesine rastlanmazken mensur iki kadın sergüzeştnamesi bulunmaktadır. İlki 18. yüzyılın son çeyreğinde yazıya geçirilen yarı gerçekçi ve sıra dışı bir kurgu ile kaleme alınan "Afife Hanım Sergüzeşti", Osmanlı dünyasında çok

12 Cemal Kafadar, "Mütereddît Bir Mutasavvîf: Üsküplü Asiye Hatun'un Rüya Defteri," *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken* (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), s. 123-191.

13 Gündüz Vassaf, *Annem Belkıs* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 6.

14 Haluk Gökalp, *Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeşt-nameler* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009).

okunan macera kitapları arasında yer almaktadır.¹⁵ İkincisi ise Abdülaziz'in anesi Pertevniyal Sultan'ın kaleme aldığı veya aldirdığı mensur sergüzeştnamedir. Sultan Aziz'in ölümü sonrası Pertevniyal Sultan'ın Topkapı Sarayında otuz sekiz günlük hapis hayatını anlatır.¹⁶ Sultan Abdülaziz'in intihar mı ettiğı yoksa öldürülmüş mü olduğı tartışılan bir konudur. Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan kaleme aldığı ya da onun ağzından yazılmış olan sergüzeştnamede oğlunun intihar etmediğı öldürüldüğünü iddia etmektedir. Bir taraftan oğlunun ölümünden sonra yaşadığı hapis hayatını anlatırken asıl metnin merkezine oğlunun öldürülmesini koymaktadır. Abdülaziz'in yerine tahta geçen ve 3 ay 3 gün tahta kalan Sultan V. Murat'ın Başkadını Mevhibe Elaru¹⁷ hanımın Akşam gazetesinde tefrika edilen hatıralarında Abdülaziz'in hal edilmesi sonrası yaşananlar V. Murat'ın cülusu sonrası olaylar, II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra V. Murat ve ailesinin yaşadıkları çarpıcı bir dil ile anlatır.¹⁸ Abdülaziz'in hal edilmesi ve ölümü meselesi saray çevresinde uzun yıllar konuşulan bir konu olmuştur. Nitekim saray çevresiyle çocukluktan itibaren içli dışlı olan Naciye Neyyal, Abdülaziz'in ölümü meselesini (adeta sözlü tarih) mülakat yaparak kadınlara sormuş, soruşturmuş

15 Nagihan Gür, *Hikâyenin Hikayesi Osmanlı'da Bir Kadın Anlatısı Afife Hanım Sergüzeşti* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020). *Türk Dili Anı Özel Sayısı*nda İbrahim Olgun'un "Anı Kaynakçası" çalışmasına bakıldığında kadınların erkeklere göre ne kadar az hatıralarının olduğu görülür. Bu kaynakçanın 1972'de yayınladığı göz önüne alınması gerekir. Zira bu tarihten sonra pek çok Osmanlı ve Cumhuriyet dönemini anlatan kadınlara ait hatıra ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tekrar hatıra kaynakçası yapmak zorunlu gözükmektedir. İbrahim Olgun, "Anı Kaynakçası", *Türk Dili Dergisi Anı Özel Sayısı*, XXV/246 (1972), s. 662-682.

16 *Sergüzeşt-i Pertevniyal Sultan*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin, No: 3310, v. 172^a-178^b. Sergüzeşt Yıldız Evrakı içinde bulunur ve İbnül Emin Mahmut Kemal İnâl'in kardeşi Seyyid Ahmet Tevfik Bey tarafından istinsah edilir.

17 Eloran Mevhibe 1835 yılında Tiflis'te dünyaya gelmiş 21 Şubat 1936'da Şişli'de vefat etmiş hanedanın en uzun süre yaşayan padişah eşlerinden birisidir. Harun Açıba, *Son Dönem Osmanlı Padişah Eşleri* (İstanbul: Profil Yayınları, 2007), s. 98-99.

18 Süleyman Kani (İrtem), Akşam gazetesinde tefrika ettiğı yazıları *Abdülmeccid Devrinde Saray ve Bab-ı Âli* başlığı ile kitaplaştırdı. Sultan Murat'ın baş kadını Mevhibe hanımın anlattıkları başlıklı yazı dizisi 245 nolu tefrika ile başlamaktadır. Suat Derviş'in Son Posta gazetesinde 12-20 Ocak 1939 yılında 9 tefrika olarak yayınladığı "Bir Saraylı'nın Hatıraları" yazı dizisinde V. Murat'ın haremde yer alan kadının hikayesine yer verir. Baş kadını Mevhibe'nin anlattıkları ile oldukça uyumlu olan anlatı da Abdülaziz'in hal edilmesi, V. Murat'ın delirmesi II. Abdülhamid'in V. Murat ve ailesini hapsedip sefalet mahkûm etmesi anlatılmaktadır. Suat Derviş, "Bir Saraylı'nın Hatıraları", *Bir Haremağasının Hatıraları* (İstanbul: İthaki Yayınları, 2021), s. 253-290.

ve bunu hatıralarına yazmıştır.¹⁹ Naciye Neyyal, sadece kendisi ve aile hayatını değil II. Abdülhamid dönemi Osmanlı saray hayatını, sarayın Mecidiler, Aziziler, Muradiler ve Hamidiler diye kadınlar arasında bölünüşünü, Bursa'ya sürgüne gönderilen V. Murad'ın saray halkından pek çok kadınla görüşmelerini hatıralarına taşımıştır.²⁰

Kendinden bahsetmeyi ayıp saymayan çalkantı ve entrikalı bir hayat yaşayan Melek Hanım'ın hatıralarının yayınlanması daha çok ekonomiktir. Costance adlı Rum bir anne ile Charles Dejean adlı bir Fransız babanın kızı olan Marie Dijean, Kıbrıslı Mehmet Ali Paşa ile evlendikten sonra Melek Hanım ismini aldı. Adı cinayete karışıp bu cinayetten dolayı sürgüne gönderilen Melek Hanım, Kıbrıslı Mehmet Ali Paşa'dan boşandıktan sonra Avrupa'ya gitti. Avrupada yaşadığı maddi sıkıntıları aşma noktasında çevresinin ısrarı ile hatıralarının yazıya geçirilmesine izin verdi. Melek Hanım'ın ağzından yazılan ve 1872 yılında basılan *Thirty Years in the Harem* hatıra kitabı Türkçe'de *Haremden Mahrem Hatıralar* başlığı ile yayınlandı. Melek Hanım, imparatorluğun en uzun yüzyılında Mehmet Ali Paşa'nın eşi olarak pek çok önemli olaya tanık olmuştur. İrvin Cemil Schick, Melek Hanım'ın söz konusu hatıralarını dikkatli bir gözle okumayı salık verir. Metinde geçen tutsuzluklar ve yanlışlara dikkat çeker.²¹ Melek Hanım'ın oğlu Binbaşı Osman Bey tıpkı annesi gibi kendisi ve annesinin hayatını yazarak geçimini sağlamayı amaçlar. Bu vesile ile hatıralarını kaleme alır, konferanslar verir. Maceralı ve entrikalı

19 Ressam Naciye Neyyal Hanım, *Mutlakıyetten Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000).

20 Naciye Neyyal, Osmanlı bürokratlarından Kudüs, Selanik, Bursa, Konya ve Ankara valisi Mehmet Tefik (Biren) ile evlenmiş, kocasının görevi gereği imparatorluk coğrafyasında pek çok yerde yaşama imkânı elde etmiştir. Naciye Neyyal, hatıralarını 1948 yılında yazmaya başladığı zamanlarda eşi Mehmet Tefik Bey'in de II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri hatıralarını yazmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu iki hatıra karşılaştırmalı bir şekilde incelendiğinde bir kadın anlatısının neyi nasıl bir biçimde anlattığı daha görünür bir şekilde anlaşılacaktır. Bir Osmanlı valisinin eşinin görev yerinde kimlerle görüştüğü, neler yaptığı ve bunları nasıl anımsadığının anlaşılması açısından Naciye Neyyal ve Mehmet Tefik Biren'in hatıraları tarihçiye pek çok fikir verebilir. Naciye Neyyal ve Tefik Biren çiftinin Meliha, Güzin ve Necile isimlerinde üç kızı doğmuş, Necile'nin kendisi ve ailesine dair arşivi Aslı Davaz "Bir Kadın Arşivini Okuma Denemesi Necile Tefik Arşivi Açıklamalı Kataloğu" başlığı ile yayınlanmıştır. Necile Tefik arşivi üzerinden 1870-1954 arası İmparatorluktan Cumhuriyete uzanan bir ailenin izini sürmek mümkün olmaktadır.

21 İrvin Cemil Schick, *Bedeni, Toplumu, Kâinatı Yazmak*, çev. Pelin Tünaydın (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 295-335.

olaylar ile okuyucunun dikkatini çekmeye çabalar.²² Melek Hanım ve oğlu Osman örneğinde olduğu gibi hatıraları paraya tahvil ederek bir geçim kapısı yapma daha sonraki dönemlerde de takip edilen bir yol olacaktır.

Tanzimat sonrası ortaya çıkan münevverler, erkekler kadar kadınlarında okuma yazmasına önem verdiler. Nitekim Tanzimat ricalinden Cevdet Paşa gibi aydın isimler kızlarının okumasını, yabancı dil öğrenmelerini ve yazmalarını teşvik ettiler. Kadınların okuma yazma oranının artması, öğrendikleri yabancı dil sayesinde dünya hakkında daha fazla bilgiye sahip olmaları yazı ile ilişkilerini geliştirmelerinde yardımcı oldu. Tanzimat'ın önde gelenlerinin kızları şair ve yazar olarak adlarından bahsettirmeye başladılar. İlk Kız Rüştîyesinin 1859'da Sultanahmet'te Cevri Kalfa İnas Rüştîyesi adıyla açılması kadınların yazı ile ilişkisinde bir dönüm noktası oldu. Sadece varlıklı ailelerin özel hocalarla, mürebbiyelerle okuttuğu kız çocukları yanında devletin çıkardığı bir kanun ile bütün kız çocukların okumasının yolu açılmış oldu. Kızlara ait mekteplerin faaliyete geçmesi üzerine bunlara kadın öğretmen yetiştirmek için 26 Nisan 1870'te Darulmuallimat açıldı. 1908-1909 yılında yaklaşık 700 kadın öğretmen diploması alarak Darulmuallimat'tan mezun olup²³ Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerine öğretmen olarak atandı. Kadınların öğretmen olarak atanması kız çocukların okuma oranında önemli oranda bir artışa neden oldu. XIX. yüzyılın sonunda kadınların yazma ile ilişkisi gözle görünür bir biçimde arttı.

Kadınlara yönelik yayınların ilk örneği Efrosini Samarcidis tarafından 1845'te aylık olarak yayın hayatına başlayan *Kypseli* (Petek) isimli Rum kadın dergisidir.²⁴ Rum kadınlar 1887'de Beyoğlu Rum Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi isimli bir yardım derneği kurarak örgütlendiler. Benzer bir şekilde Beyoğlu/İstanbul ve İzmir'de yaşayan iyi eğitilmiş Ermeni kadınlar, Anadolu'da yaşayan ve iyi eğitim alamayan Ermeni kadınlar için Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti, Fukaraperver Kadınlar Cemiyeti, Okulsever Kadınlar Cemiyeti gibi isimlerde örgüt kurdular. Bu örgütler aracılığı ile Ermeni kadınlar kamusal alana girdiler. Elbis Gesaratsyan (1830-1911), Sırpuhi Düsap (1841-1901), Sibil (1863- 1934), Zabel Yesayan (1878-1943) ve Hayganuş Mark (1885-1966)²⁵ gibi kadın yazarlar

22 Kıbrıslı zade Binbaşı Osman Bey'in Hatıraları ya da 19. Yüzyıl'da Doğu'da İngilizler, çev. İlhan Pınar (İzmir: Akademi Kitabevi, 1996).

23 Suraiya Faroqhi, *Women in the Ottoman Empire* (London: Bloomsbury Publishing, 2023), s. 98.

24 Serpil Çakır, "Hak Mücadelesi", *Osmanlı İstanbul'unda Kadın* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2021), s. 171.

25 Hayganuş Mark'ın hatıraları için bkz., Lerna Ekmekçiöğlu, *Bir Milleti Diriltmek*, çev. Serdar Aksoy (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012), s. 61.

Ermenice Kadın dergisi *Gitar*, *Dzağig* (Çiçek) gibi dergi ve *Masis*, *Hayrenik* gibi gazetelerde yazılar yazdılar.²⁶ Ermeni Feminist kadınların nasıl bir dünya tahayyül ettikleri, çeşitlik, özgürlükten ne anladıkları söz konusu beş Ermeni feminist yazarın anlatılarından çıkarmak mümkündür.

1895 yılı Müslüman kadınların yazı ile ilişkisinin gelişmesi açısından önemli bir yıl oldu. 31 Ağustos 1895 tarihinde İbnülhakkı Mehmet Tahir Efendi, okuyup yazmayı seven, eğitilmiş, dindar, iyi ahlâk sahibi, iyi eş ve iyi anne özelliklerine sahip Osmanlı Müslüman hanımı yetiştirmek amacıyla *Hanımlara Mahsus Gazete* başlığı ile bir gazete çıkardı. Gazete kesintisiz 1895-1908 tarihleri arasında 624 sayı çıktı. Cevdet Paşa'nın kızları Fatma Aliye ve Emine Semiye, torunu Zeynep, Nedime Leyla Saz, Fatma Makbule, Şair Niğâr, Makbule Leman, Gülistan İsmet, Keçecizade Elif, Ahmet Vefik Paşa'nın torunu Fatma Fahrünnisa, Halide Edip gibi kadın yazarlar yazıları ile gazeteye destek verdiler. *Kadınlara Mahsus Gazete* dışında *Kadınlık*, *Bahçe*, *Asır*, *Yeni Asır*, *Yeni Edirne*, *Şûrâ-yı Ümmet*, *Resimli Kitap*, *İnkılâp*, *Yeni Gazete*, *Saâdet*, *İnci*, *Yeni Gazete*, *İzler* gibi gazete ve dergilerde yazılar yayınladılar.²⁷

Gazete Osmanlı dünyasında siyasal ve sosyal yaşamın evrilişinde kitaptan daha çok köklü bir değişime neden oldu. Benedict Anderson'a göre gazete, kitabın aşırı ucudur. Her gün eş eşzamanlı tüketilen devasa bir kitap veya çok satanlar (bestseller) gibidir. Gazete, insanları aynı olayları okuma noktasında birbirine zihinsel olarak bağlayan hayali bir cemaat figürü ortaya koyar. Her güne attığı tarih başlığı ile zamanın ilerlediğini simgeleyen bir nesne olur. Ancak modern insana kattığı anlam çok derindir ve paradoksaldır. Hegel'e göre "gazeteler modern insanlar için sabah ayınlarının yerini tutar. İnsanlar hayali bir dünya içinde aynı olaylara odaklanarak hayali bir cemaat oluştururlar. Bu hayali birliktelik gerçek anlamda kitleler arasında ortak bir gerçeklik oluşturur."²⁸ Hegel'in gözlemlediği durum, Tanzimat'tan sonra oluşan yeni insan ve kadının gazete ile şekillenmesi bakımından Osmanlı toplumunda da karşımıza çıkar. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yazan Müslüman kadınlar yeni Müslüman kadının prototipi ve aynı zamanda bu tipin katalizörü rolünü oynarlar.

26 *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar*, der. Lerna Ekmekçiöğlu, Melisa Bilal (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006).

27 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1996), ayrıca Birsan Talay Keşoğlu (haz.), *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri (Talepler, Engeller, Mücadele)*, c. 5: *Kadınlık Dünyası (Sayı 101-110)* (İstanbul: Libra Yayınları, 2021).

28 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), s. 49-51.

Kadınların gazete yazıları dışında şiir, hikâye ve roman yazıp yayınlattırmaya başlamaları, onlara, yazı dünyasında kendilerine yeni bir alan açmalarına zemin hazırladı. Kadınların gazete ve dergilerde yazılar yazmasına paralel bir şekilde kendi hayatlarını da yazmaya, günlük tutmaya veya hatıra yazmaya başladılar. Kendilerini hiç olmadıkları kadar değerli ve önemli hissetmeleri, kendilerini önemsemeleri yazı ile girdikleri ontolojik ilişki üzerinden kendilerinden bahsetmelerine yol açtı. Kadının kendinden bahsettiği Asiye Hatun'dan sonra ilk ben anlatısı örneği, Macar İhtilali sırasında Osmanlı devletine iltica eden subaylardan biri olan Macar Osman Paşa'nın kızı Şair Nigâr Hanım'ın 1887-1918 yılları arasını kapsayan *Günlük*'üdür. Günlük, Osmanlı devletinin en buhranlı döneminde tutulmuştur. Şair Nigâr Hanım, Balkan savaşı, savaşın gündelik hayata yansımaları ve Rumeli'den gelen göçmenlerin içler acısı durumunu günlüğüne taşır. Kendi kişisel yaşamı, sürekli kesintiye uğrayan evliliği ve çocukları ile ilişkisi günlüğün temel konuları arasında yer alır. Günlük, siyasi tarihten çok sosyal ve kültürel tarihyazımı açısından önemli malzemeler içermektedir.²⁹

Cevdet Paşa'nın kızı Emine Semiye'nin 1894 tarihinde kaleme aldığı *Selanik Hatıraları* başlıklı eseri Ankara Milli Kütüphane'de yazma halinde olup henüz yayınlanmamıştır.³⁰ Emine Semiye'nin kendisine dair yazdıkları, Fransız bir şirkette çalışmak için Fransızca kaleme aldığı özgeçmişi ve dönemin siyasi olaylarına dair gözlemleri oldukça ilgi çekicidir. İttihat ve Terakki'nin önde gelen kadın üyelerinden olan Emine Semiye politik kadın figürünün prototipi gibidir. Emine Semiye, kadınların örgütlü bir şekilde hareket etmesinde İttihat ve Terakki'nin önemli bir rol oynadığı göstermek açısından dikkate değerdir. Aynı örgüt içinde hareket eden kadınlar, Balkan Savaşları ve Millî Mücadele döneminde aktif rol oynamışlar ve bu durumlarını hatıralarına yansıtmışlardır.

Ahmet Vefik Paşa'nın torunu Fatma Hayrünnisa Hanım'ın *Kadınlara Mahsus Gazete*'de yayınladığı yazılarının sonradan kitaplaşmış hali, 1896 *Baharında Bursa*³¹ başlığı ile yayımlandı. XX. yüzyıla girerken bir Osmanlı kadının İstanbul'dan Bursa'ya yaptığı seyahatini konu edinir. Türk aydınının Anadolu'ya yönelip seyahat eserleri verdiği bir dönemde bir kadın anlatısı bu açıdan önem taşır. Erkek ve kadın bir şehirde okuyucusuna neyi anlatmayı tercih eder? Neyi neden anlatır

29 Şair Nigâr Hanım, *Günlük*, haz. Zeynep Berktaş (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021).

30 Emine Semiye Yularkıran, *Selanik Hatıraları* (Ankara: Milli Kütüphane, 06 Mil YZA 4296).

31 Fatma Fahrünnisa Hanım, *1896 Baharında Bursa* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010).

soruları etrafında karşılaştırmalı bir metin analizi, merakın tarihini çalışmak isteyen bir tarihçi için zengin malzeme sunabilir. Arkadaşları ile yapacağı gezinin evde yarattığı tartışma ortamı gider-gitmez arasında Fatma Fahrünnisa'nın duyguları, duygu tarihi çalışan bir tarihçi açısından da kayda değer bulunabilir. Vahdettin'in büyük kızı Fatma Ulviye Sultan'ın eşi son Osmanlı sadrazamı Ahmed Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Oktay'ın *Yanya'dan Ankara'ya*³² başlıklı hatıra kitabında eşi ile Beyoğlu'na gidişi, orada tramvaya binmelerinin etrafında yaşanan olaylar, Fatma Ulviye'nin duyguları ile Fatma Fahrünnisa'nın duygularının karşılaştırılması yeni açılımlar sağlayabilir. Kadın anlatılarından kadınların tek başına sokağa çıkma yasaklarının zaman içinde çıkan kanunlarla kalkmasına karşın aile içinde hala kadının tek başına sokağa çıkma meselesinin sorun olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Başkaldırı ve Kamusal Alanda Var Olma Aracı Olarak Yazı

Batı'da sanayi devrimi sonrası kadınların çalışma hayatına girmeleri ile kamusal alanda kendisine yer edinen kadınlar, kadın hakları, kadının toplumdaki yeri konusunda metinler kaleme almaya başladı. Avrupa'da kadın hakları için mücadeleye başlamasının yankıları Osmanlı dünyasında karşılık buldu. Özellikle İngiliz kadın hakları savunucuları Mary Wollstonecraft,³³ Helen Maria Williams gibi yazarlar Osmanlı kadınlarını etkilediler.

Özellikle üst düzey Osmanlı bürokrat ve askerlerinin iyi eğitim almış kızları kadın hareketlerinin takipçisi olmaya başladılar. Osmanlı dünyasında Zeynep ve Melek Hanım kardeşler ve hürriyet ve ilerleme aşığı Namık Kemal'in torunu Selma Ekrem yaşadıkları harem hayatına karşı bir başkaldırı aracı olarak yazma faaliyetinde bulundular. Selma Ekrem'in hatıra kitabının başlığının *Peçeye İsyan* olması neden hatıra yazdığına dair bir gösterge olarak okunmalıdır. Zeynep ve Melek adını alan bu iki Osmanlı kadını³⁴ Pierre Loti'nin *Les Desenchantees* (Mut-

32 İsmail Hakkı Oktay, *Yanya'dan Ankara'ya* (İstanbul: Sebil Yayınları, 1993).

33 Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, çev. Deniz Hakyemez (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2023) başlığıyla 215 yıl sonra çevrildi.

34 1907 yılında Avrupa'ya kaçan kız kardeş burada oldukça maceralı hayat yaşarlar. Melek Avrupa'da yaşamayı seçerken Zeynep Türkiye'ye döner. Kızların Avrupa'ya kaçması Avrupa basınında yankı bulmuş hatta bir devlet meselesine dönüşmüştür. Alan Quella Vilager, *Harremden Kaçanlar*, çev. Aysel Bora (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), Zinnur (Zeynep) Nuriye (Melek) adını alan iki kardeş'ten Zinnur Avrupaya kaçış ve Avrupa maceralarını gazeteci Grace Ellison ile konuşmuş, bu konuşmalar daha sonra *A Turkish Woman's European Impressions* başlığı ile kitap haline getirilmiştir. Kitabın Türkçesi ise Zeynep Hanım,

suz Kadınlar) romanın kahramanı olarak kadın hareketlerinin öncü isimlerinden olmuşlardır. Zeynep ve Melek'in oldukça maceralı hayatları Grace Ellison³⁵ ve Marcelle Tinayre³⁶ gibi iki kadın hareketi savunucu gazeteciyi Osmanlı topraklarına sürüklemiş, onlarda İmparatorluğun en hareketli ve çalkantılı günlerine şahit olmuşlar ve hatıralarında 1908 Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart gibi siyasi olaylar yanında modernleşme yolunda ilerleyen kadınları ve Osmanlı yaşamını anlatmışlardır. Zeynep ve Melek Hanım kardeşlerin maceralı yaşamları dünya basınında yankı bulmuş kadın hakları savunucusu Grace Ellison onların izini sürerken Halide Edip gibi kadınlar ile tanışmış karşılıklı bir etkileşim durumu söz konusu olmuştur.

Kolejli Kadınlar ve Ben Anlatısı

Hester Donaltson Jenkins, Osmanlı kadınlarının yazı ile ilişkisinde etkili olduğunu düşündüğümüz Robert Kolej'e dikkatimizi çekmektedir. Jenkins, *Kafesin Arkasındaki Türk Kadını* kitabında 1908 tarihinde tanıdığı Halide Edip, Selma Ekrem, Nakiye Hanım gibi okur yazar kadınlar ile görüşmüş ve onların hayat hikayesini kaleme almıştır. 1908 sonrasında *Nation* adlı İngiliz gazetesine Türk kadın hakları hakkında yazı yazması istenen Halide Edip yazısında eğitim aldığı koleje değinir. "Türkiye'nin uzak olduğu büyük fikirler, sınıflarımızda bana açılan büyük duygular, kütüphanenizde ulaştığım fikirler bana insanlar arasında ırk, sınıf, mezhep ya da din açısından hiçbir fark olmadığını göstermiştir. İşte bu fikirler benim insan gibi medeni bir insan gibi insanlığı seven bir insan gibi yaşamamı sağladı. Bu fikirler benim daha geniş düşüncelere, cömert düşüncelere sizin yaşadığınız

Özgürlük Peşinde Bir Osmanlı Kadını, çev. Nuray Fincancıoğlu (İstanbul: Buke Yayınları, 2001) başlığı ile yayınlandı. 2016 yılında Everest Yayınları kitabı İngilizce özgün adıyla Buket Uzuner'in önsözü ile [Zeynep Hanım, *Bir Türk Kadınının Avrupa İzlenimleri*, çev. Nuray Fincancıoğlu (İstanbul: Everest Yayınları, 2016)] yayınlandı. 2020 yılında Zeynep ve Melek kardeşlerin hayatları akademik bir çalışmaya konu oldu. Senem Timuroğlu, *Kanatlanmış Kadınlar Osmanlı ve Avrupalı Yazarların Dostluğu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020). 1901 yılında Avrupa'ya kaçan Hayriye Bin Ayad'ın kaçıışı da Avrupa basınında geniş yankı buldu. Adil Baktıya, *Bir Osmanlı Kadının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi* (İstanbul: H2O Kitap, 2016).

35 Grace Ellison, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, çev. Neşe Akın Özkan (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), Ellison Millî Mücadele yıllarında Ankara'ya gitmiş bu yılları kapsayan *Ankara'da Bir İngiliz Kadın*, çev. Osman Olcay (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1999) bir kitap yazmıştır.

36 Marcelle Tinayre, *Bir Kadın Gezgin: Tinayre'nin Günlüğü*, çev. Engin Sunar (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998).

gibi düşüncelere sahip olmamı sağlayan, size borçlu olduğum fikirlerdir.”³⁷ Halide Edip’in teşekkür ettiği okul Arnavutköy Amerikan Kız Mektebi’dir. Selma Ekrem, Halide Edip, ilk kadın doktor Safiye Ali, Cemile Sultan’ın torunu Sara Korle, Şirin Devrim, Betül Mardin, Suna Kili, Tomris Uyar, Ayşe Kulin, Pınar Kür, Mihri Belli, Behice Boran, Suna Kili, Suna Kıraç, Ayşe Şasa okuldan mezun olmuş, hatıra yazarı kadınlardır.³⁸ Hatıralarını kaleme alan bir başka kolejli Bursa Amerikan Kız Koleji mezunu Türkiye’nin ilk kadın jinekologu Pakize Tarzi’dir. 1993 yılında yayınlanan *Anılar* başlıklı hatıra kitabında çocukluğunun geçtiği Halep’i anlatır. Çocukluğu işgaller içinde geçer. İngilizler Şam’ı işgal edince Adana’ya göçen İzzet Saltık Bey ve ailesi Adana’nın Fransızlar tarafından işgali sonrası Konya’ya yerleşti. Delibaş İsyanı sırasında aile Bursa’ya taşındı. İşgaller ve isyanlar arasında bir çocuğun neler yaşadığı, neleri hatırladığı bağlamında Tarzi’nin anıları ilgi çekicidir.³⁹

Zeynep hanım örneğinde olduğu gibi kaçtığı Avrupa’da hayalini kurduğu özgürlüğü bulamayınca büyük bir hayal kırıklığına uğrayan kadınlar, Avrupalı bir mürebbiyenin gözetiminde yetişmiş, görece Batı kültürü ile temas kurmuş, Avrupa’da yaşayan hemcinsi kadınların neler yaptığından haberdar olan kadınlardır. Mürebbiye, hatıra yazarı pek çok kadının eğitim hayatında önemli bir unsurdur. Söz konusu mürebbiyelerin Osmanlı kadınlarını nasıl eğittiklerinin bilinmesi son dönem Osmanlısının anlaşılmasına katkı sağlayacağına şüphe yoktur. Ünlü Alman şair Rainer Maria Rilke’nin yeğeni Anna Grosser Rilke sözünü ettiğimiz mürebbiyelerden biridir. *Avrupa Saraylarından Yıldız’a İstanbul’da Hoş Bir Sada*⁴⁰ isimli hatıra kitabı Avrupalı bir kadının Osmanlı’nın buhranlı yıllarına dair izlenimleri tarihçinin kullanacağı bir malzemedir. Bir dönem Latife Hanım’a piyano dersi de veren Rilke son dönem Türk hayatının son tanıklarından biridir. Robert Kolej’in kurucularından ve uzun yıllar müdürelik yapmış Mary Mills Patrick 1871-1922 yılları arasında İmparatorluktan ulus devlete geçişte tanıklık etmiş isimlerden birisidir. Sadece İstanbul değil İstanbul dışında pek çok yeri gezmiş,

37 Hester Donaldson Jenkins, *Kafesin Arkasındaki Türk Kadını*, çev. Ercan Kaçmaz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), s. 27. Hester Donaldson Jenkins ayrıca *Robert Kolej’in Kızları* isimle 1925’te kitap yazmıştır. Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolej’in Kızları*, çev. Ayşe Aksu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008). Robert Kolej ile ilgili hatıra yazarı Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, çev. Ayşe Aksu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012).

38 Önder Kaya, *Dünyanın Tam Orta Yerinde: Robert Kolej, İmparatorluktan Cumhuriyete Bir Okulun Tarihi* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2022).

39 Pakize Tarzi, *Anılar* (İstanbul: Omaş Ofset, 1993).

40 Anna Grosser Rilke, *Avrupa Saraylarından Yıldız’a İstanbul’da Hoş Bir Sada*, çev. Deniz Banoğlu (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017).

insanlara dair gözlemlerini yazmıştır.⁴¹ Avrupa'ya giden Zeynep ve Melek kardeşler ve Amerika'ya giden Selma Ekrem gibi kadınların özgürlüğünü savunanların hatıralarında oksidentalizmi, Osmanlı ülkesine gelen Grace Ellison ve Marcelle Tinayre, Mary Mills Patrick ve Anna Grosser-Rilke gibi kadınların anlatıları üzerinden oryantalizmin izini sürmek mümkündür.

Rebia Tevfik Başokçu yukarıda adı geçen kadınlardan bir nebze farklı bir hikâyeye sahiptir. Evlenmek için gittiği Fransa'da nişanlısının başka bir kadın ile evlenmesi üzerine Osmanlı ülkesine dönmek yerine Avrupa'da yaşamaya karar verir. *Avrupa'da Yirmi Senem Nasıl Geçti* hatıra kitabında Berlin ve Paris arasında terzilik yaparak nasıl yaşam sürdüğünü oldukça sürükleyici bir dil ile kaleme alır. Başokçu, iki dünya savaşı arası Avrupası'nda nelerin yaşandığı, II. Dünya Savaşı boyunca kuşatma altında mahsur kaldığı savaş ortamı Fransa'sını oldukça canlı bir şekilde anlatır.⁴² 8 Kasım 1918'de Almanya'da Tıp eğitimi için giden ama Tıp eğitimine devam etmeyip Felsefe ve Pedagoji okuduktan sonra yurda dönen Şaziye Berin'in, *Almanya Günlükleri*,⁴³ yine tıp tahsili için 1916'da Almanya Würzburg şehrine giden ve tıp eğitimini tamamlayan Türkiye'nin ilk kadın doktoru Safiye Ali'nin mektupları yurt dışındaki yaşama dair çarpıcı bilgiler içermektedir.⁴⁴

Osmanlı Hanedan Üyeleri ve Hanedan Çevresi Kadın Anlatıları

Osmanlı Kadın ben anlatıları yazarlarının toplumsal kökenlerine baktığımızda ilk sırada saray kadınları olduğu görülür. En çok kadın ben anlatısının saray halkından olması şaşırtıcı değildir. Zira Harem en başından itibaren kadınların eğitim aldıkları, okuma yazma öğrendikleri bir okuldur. Hürrem Sultan'ın okuma yazma öğrendiği ve sultana mektuplar yazdığı bilinmektedir.⁴⁵ Hürrem Sultan yazdığı mektuplarda kendisinden ve duygu durumundan bahseder. Bu anlamıyla mektupları bir ben anlatısı sayılmalıdır.

41 Mary Mills Patrick, *Son Sultanların İstanbul'unda*, çev. Ayşe Aksu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009).

42 Rebia Tevfik Başokçu, *Avrupa'da Yirmi Senem Nasıl Geçti*, I-II (İstanbul: Tan Matbaası, 1942); Başokçu, *Paris Cehenneminden Nasıl Kurtuldum* (İstanbul: Tan Matbaası, 1941).

43 Şaziye Berin, *Şaziye Berin Kurt'un Almanya Günlükleri*, haz. Hakan Sazyek (İstanbul: Çolpan Yayınları, 2022). Ayrıca *Şaziye Berin'e Mektuplarıyla Ali Ekrem Bolayır*, haz. Esra Sazyek (Ankara: Hece Yayınları, 2019).

44 Nurdan Yıldırım, *Türkiye'nin İlk Kadın Doktoru Safiye Ali* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011).

45 Halil İnalcık, "Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil Okuldu", M. Çağatay Uluçay *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001), s. 7-15.

Şadiye Osmanoglu⁴⁶ ve Ayşe Osmanoglu'nun⁴⁷ babaları II. Abdülhamit'i anlattıkları hatıraları babaları hakkında yazılıp çizilenlere bir cevap niteliği taşımasının ötesinde Abdülhamit'in Selanik Sürgün günlerini, hanedan üyelerinin harem hayatı, sürgün edildikten sonra yurt dışı hayatları hakkında verdiği bilgiler açısından değerlidir. Ayşe Osmanoglu'nun 1950'li yıllarda *Hayat* dergisinde tefrika edilen hatıraları 1960 yılında kitap haline getirildi. *Hayat* dergisinde tefrika edilirken yüksek tirajlara ulaşmış ve Celal Bayar'ın tepkisi sonrası bir ara kesintiye uğramış daha sonra tekrar yayınlanmaya devam etmişti. Daha yayın aşamasında Ayşe Sultan'ın hatıraları sansürlediği bilinmektedir. Hatıraların sansürlenmeyen kısmı torunu Ayşe Nami tarafından Kadın Eserleri Kütüphanesine yayınlanmak kaydıyla bağışlanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in torunu aynı zamanda tarihçi Osman Turan'ın eşi *Satıa Hanım'ın Hatıralarında Eski İstanbul ve Sosyal Hayat*⁴⁸ başlıklı kitap, çeşitli gazetelerde yayınlanmış yazıların bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Doğrudan Satıa Hanımın saray yaşamına rastlamak mümkün değilse de haneden mensubu bir Osmanlı kadının gazetede neler yazdığı, nelere dikkat çekmek istediğinin anlaşılması açısından değerlidir.

Afife Rezzemaza, Rümeyza Aredba, son Osmanlı Padişahı Vahdettin'in dördüncü Kadın Efendisi Nevzat Hanımın Vahdettin'in Sanremo günlerinin tanıkları olarak tarihe önemli bilgiler sunmaktadırlar. Vahdettin'in son günlerinde kimlerin yanında olduğu, neler konuşulduğu, Vahdettin'in genç cumhuriyeti uzaktan nasıl izlediği, yurda dönmek için nasıl planlar yaptığı, kurulan örgütler, kişisel ilişkiler, maddi sorunlar söz konusu kadınların anlatıları içinde yer alır. 1937 yılında Tan gazetesi Vahdettin'in eşi Nevzat Hanım'ın *Altıncı Mehmet'le Hayat Yoldaşlığım* başlığı ile yazı dizisine başladı. Yazı dizisi büyük ilgi görmüş *Cumhuriyet* gazetesi dizinin uydurma olduğu konusunda yayınlar yapmış bunun üzerine *Tan* gazetesi tekzip etmiştir. Nevzat Vahdettin den alınan bilgilerin *Tan* gazetesi umum müdürü S. Salim tarafından kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Arma yayınları 1999'da *Tan* gazetesinde tefrika edilen hatıraları yayınladı.⁴⁹ Vahdettin'in saray

46 Şadiye Osmanoglu, *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları* (İstanbul: L&M Yayıncılık, 2007).

47 Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid* (İstanbul: Timaş, 2016).

48 Sultan II. Abdülhamid'in Torunu Satıa Hanım'ın *Hatıralarında Eski İstanbul ve Sosyal Hayat*, haz. Yunus Emre Kaleli (İstanbul: Dün Bugün Yayınları, 2019).

49 Nevzat Vahdettin, *Yıldız'dan Sanremo'ya* (İstanbul: Arba Yayınları, 1999). Şaziye Karlık *Son Kadın* kitabında Nevzat Vahdettin'in hatıralarını ele alır. Vahdettin ile başından itibaren

halkından Afife Rezzamaze, Vahdettin'e dair yapılan yayınlardan rahatsız olup hatıralarını kaleme aldıysa da yayınlamadı. 1991 yılında öldü ve hatıraları ancak 2013 yılında yayınlanabildi.⁵⁰ Benzer bir durum baş nedime Rumeysa Aredba'nın hatıraları için de söz konusudur. 1929'da ölen Aredba'nın hatıraları ancak 2009 yılında yayınlandı.⁵¹ *Vahdettin'in Tütüncübaşı Şükrü'nün Vahdettin'in Son Günlerine Dair Hatıraları*⁵² ile Afife Rezzamaze, Rumeysa Aredba'nın ve Nevzat Vahdettin hatıraları karşılaştırmalı bir şekilde okunduğunda anlatıların birbirini tutmadığı anlaşılmaktadır.⁵³

Harbiye Nazırı Müşir Şakir Paşa'nın torunu Bahriye Nazırı, Sultan Vahdettin'in Saray Nazırı, baş yaveri Hüseyin Avni Paşa'nın kızı Fitnat (Türkmeneli) Hanımın hatıraları gerek Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişinde dedesi ve babasının oynadığı rol gerekse hanedanın başta Vahdettin ve diğer hanedan üyelerinin yaşamlarını konu edinmesi açısından önemlidir.⁵⁴

Hilafetin kaldırılmasından sonra son halife Abdülmecid'in İsviçre ve Fransa'daki yaşamına kızı Dürrişehvar Sultan'ın hatıraları ışık tutmaktadır. 10 yaşlarında bir kız çocuğunun gözüyle son Osmanlı sarayında olup bitenler, imparatorluğun tasfiyesi ve sürgün yolunda yaşadıkları, genç yaşta Haydarabat Nizam'ının oğluyla yaptığı evlilik ve hatıralarına yansıyan yoğun duygusallık sürgündeki pek

Nevzat'ın evlenmesini istemeyen sarayın Çerkez kökenli kadınları ile Türk kökenli olduğunu iddia ettikleri Nevzat arasında sürtüşme yaşanmış Nevzat Hanım adeta lanetlenmiştir. Şaziye Karlık, *Son Kadın* (İstanbul: Doğan Kitap, 2021), s. 277. Nevzat Hanım'ın hatıralarını gazetede yayınlanmasının ardından Afife, Rumeysa gibi saray kadınları hatıralarını yazmışlarsa da yayınlamamışlardır. Ancak hatıraları 2009 ve 2013'te yayınlanmıştır.

50 Afife Rezzamaze, *Saraydan Sürgüne*, haz. Edadil Açıba (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013).

51 Rumeysa Aredba, *Sultan Vahdettin'in Son Günleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009).

52 Feridun Kandemir, *Tütüncübaşı Şükrü Bey Anlatıyor Sultan Vahdettin'in Son Günleri* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2008) ayrıca *Vahdettin'in Tütüncübaşı Şükrü Bey, Saraydaki Kayserili* (Ankara: Pelikan Yayınları, 2012).

53 Vahdettin'in son günleri ve Sanremo'daki ölümü oldukça sıkıntılı bir konudur. Borçlarından dolayı Vahdettin'in tabutuna haciz konması hatıralarda birbirinden farklı bir biçimde anlatılmaktadır. Vahdettin'in ölümü sonrasında Sanremo savcısı olaya el koymuş soruşturma açmıştır. Riccardo Mandelli, *Son Sultan: Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanremo'da Ölümü* başlıklı kitabında Sultan'ın ölümünü resmi kayıtlarla izini sürer. Riccardo Mandelli, *Son Sultan: Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanremo'da Ölümü*, çev. Feza Özemre (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016).

54 Yılmaz Çetiner, "Son Padişah Vahdettin ile Gurbette: Bahriye Nazırı Avni Paşa'nın Kızı Anlatıyor", *Milliyet Gazetesi*, 26 Temmuz 2000, s. 4. Avni Paşa'nın hatıraları, *Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor: Milli Mücadele ve Sürgün Yılları* (İstanbul: Timaş, 2017).

çok Osmanlı hanedan mensubunun hislerinin dışı vurumu gibidir.⁵⁵ Dürrüşehvar Sultan'ın son mürebbiyesi Seniha Sami Moralı'nın saray hatıraları⁵⁶ Osmanlı saray hayatını anlamamıza katkı sunacak niteliktedir.

Osmanlı hanedanının sürgün yılları hep merak konusu olmuş, sürgünde yaşayan şehzade ve sultanların hayatları kamuoyunu meşgul etmiştir. Hanedan üyesi kadınların hatıra yazmasında kamuoyunun merakı belirleyici oldu denilebilir. Gazeteler hanedanın sürgün yıllarını manşetlerine taşıyarak konunun Türk kamuoyunda canlı kalmasını sağladılar. Murat Bardakçı, 1998'de yayınladığı *Şahbaba* kitabında Vahdettin'in sürgün yıllarına ayrı bir yer ayırır. Vahdettin'in hatıra ve özel mektupları yanında kızı Sabiha Sultan'ın hatıralarını kitabın ekler kısmında yayınladı.⁵⁷ Bardakçı, *Son Osmanlılar* kitabında başta Türkiye'de yaşayan Vahdettin'in kızı Fatma Ulviye Sultan ve İsmail Hakkı (Oktay)'ın kızı Hümeysra Özbaş olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan hanedan üyeleri ile görüşerek, mülakatlar yaparak, sürgün yıllarını anlattı. Gazetede ki köşesine hanedan üyelerinin evlilik ve ölüm gibi haberlerini taşıdı. Bardakçı, hanedan ile cumhuriyeti barıştırmayı kendisine misyon edinmiş ve bunda da başarılı olmuştur.⁵⁸

II. Abdülhamid'in oğlu Şehzade Abdulkadir Efendi'nin eşi Mislimelek sürgün günlerini hatıralarında anlatan hanedan üyelerinden birisidir. Yedi yaşında saraya nedime olarak giren Mislimelek Hatun II. Abdülhamid'in sevgisini kazanmış ve oğlu Abdülkadir Efendi ile evlendirilmiştir. Saray yaşamına dair anlatıları

55 Dürrüşehvar Sultan, *Doğan* (Haydarabad Dekkan: Matbaai Amire Yayınları, 1947) Dürrüşehvar Sultan'ın hatıraları Cemil Kutlutürk tarafından *Doğan: Dürrüşehvar Sultanın Denemeleri ve Hatıratı* başlığıyla 2022 yılında Derin Tarih Kültür Yayınları tarafından yayınlandı. Ayrıca Naşide Gökbudak, *Dürrüşehvar Sultan: Sarayda Bir İnci Tanesi* (İstanbul: Olasılık Yayınları, 2017) ismiyle tarihi kurgu roman ile Mehmet Kaplan, *Sürgündeki Prenses: Dürrüşehvar Sultan* (Çanakkale: Çanakkale Kitaplığı, 2013) başlıklı bir belgesel roman yayınlanmıştır.

56 Seniha Sami Moralı, *Hatıralar*, Taha Toros Arşivi, <https://core.ac.uk/download/pdf/38318772.pdf> (Erişim tarihi, 30.03.2023)

57 Murat Bardakçı, *Şahbaba* (İstanbul: Turkuvaiz Yayınları, 2021), s. 491-496.

58 Murat Bardakçı, *Son Osmanlılar: Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü* (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 2006). Bardakçı, Osmanlı hanedan üyeleri ile ilişkilerini sonraki yıllarda da sürdürdü. Vahdettin'in kızı Sabiha sultan ile Abdülmecid Efendi'nin oğlu Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin kızı Neslişah sultanı anlattığı [*Neslişah: Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Prensesi* (İstanbul: Everest Yayınları, 2011)] kitabında aile üyesi pek çok kişinin mektuplaşmasına yer verir. Osmanlı hanedan üyelerinin sürgün ve dönüş konusu akademik çalışmalara da konu olmuştur. Cahide Sınmaz Sönmez, *Sürgünden Vatana* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016).

yanında sürgüne gönderildikten sonraki yaşamlarından kesitler sunar. Kitabı yayına hazırlayan Mislimelek Hanım'ın yeğeni hatıradaki geçen ifadeleri sansürlemiştir.⁵⁹

1906 doğumlu Münevver Ayaşlı, haneden mensubu Vahdetin'in kızı Sabiha Sultan gibi pek çok kadın sultan ile görüşme imkânı elde eden insanlardan biri olarak gerek *Görüp İştiklerim ve Bildiklerim*⁶⁰ ve gerekse *Hamimnine'nin Suret Aynası*⁶¹ isimli hatıra kitabında sadece saray mensubu insanlardan bahsetmez, tanıdığı pek çok ünlü yazar, siyasetçi, diplomat ve sanatçıyı portre tarzında anlatır.

İnci Döndaş ve Ali Serim 2013 yılında yayınladıkları *Hürrem Sultan'ın Torunları* başlıklı kitapta Osmanlı hanedanının hayatta kalan Neslişah Osmanoğlu, Emel Nurcihan Hodo, Kenize Murad,⁶² Fazile İbrahim Bernard, Nilüfer Cem, Hanzade Özbaş, Arzu Enver Eroplan, Bala Hodo, Resan İris, Perihan Saadeddin, Ayşe Gülnev Osmanoğlu Sutton ve Lara Adra gibi kadınları ile yaptıkları röportajlar yer almaktadır.⁶³ Osmanlı'nın en sevdiğiniz özelliği hangisi gibi bir soru karşısında hanedan kadınlarının nasıl cevap verdikleri, kendilerini nasıl ve ne şekilde tanımladıkları, Osmanlı, Türk, Türklük gibi kimlik çalışmaları için önemlidir. Kerime Şenyücel, *Hanedan'ın Sürgün Öyküsü* kitabında Osmanlı hanedan üyelerinden Nilüfer Sultan, Fethiye Nimet Hanım, Bilun Alban ile mülakat yapar. XX. yüzyılda Cumhuriyet'e geçişi nasıl değerlendiriyorsunuz? Atatürk'e nasıl bakıyorsunuz gibi soruların yer aldığı kitapta hanedan mensuplarının Cumhuriyet ve Atatürk ile bir sorunlarının olmadığı gibi Atatürk'e ülkeyi kurtardığı için minnet duyduklarını dile getirirler.⁶⁴ 1990 yılların sonunda başlayan Osmanlı hanedanı

59 *Haremden Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi*, haz. Nemika Deryal Marşaloğlu (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011).

60 Münevver Ayaşlı, *Görüp İştiklerim ve Bildiklerim* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014).

61 Münevver Ayaşlı, *Hamimnine'nin Suret Aynası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016).

62 V. Murat'ın Kızı Hatice Sultan'ın Kızı Selma'nın kızı olan Kenize Murad, Saray'dan Sürgüne, isimli belgesel romanda Hatice Sultan ve annesi Selma'nın hayatına odaklanır. Hatice sultanın maceralı yaşamı, amcası II. Abdülhamid ile olan ilişkileri, hanedanın sürgünü, sürgün sonrası yaşananlar annesinin Haydarabat'a gelin gidişi romanda ayrıntılı bir şekilde işlenir. Kenize Mourad, *Saraydan Sürgüne*, çev. Nuriye Yiğitler (İstanbul: Everest Yayınları, 2008).

63 *Hürrem Sultan'ın Torunları: Osmanlı Hanedanının Kadınları Anlatıyor*, haz. İnci Döndaş, Ali Serim (İstanbul: Doğan Kitap, 2013).

64 Kerime Şenyücel, *Hanedan'ın Sürgün Öyküsü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 35. Timaş Yayınları Osmanlı Hanedan üyelerinin hatıralarını, röportajlarını basmayı kendisine misyon edinmiş benziyor. Söz konusu yayınların tamamının Timaş yayınları tarafından yayınlanması tesadüf olamaz.

ile ilgili yayınlar 2010 sonrasında daha da çok artmıştır. Hanedan üyesi kadınların 70-80 yıl önce yazdığı hatıralar yayınlanmaya başlanmış, hanedan üyeleri ile röportajlar kitaplaşmış, hanedan üyeleri medyada görünür olmuştur.

Osmanlı ailesine mensup kadınların Millî Mücadele taraftarı olarak M.M. gibi gizli örgütlerle çalıştıkları bilinmektedir. II. Abdülhamid'in kızı Naime Sultan ve V. Murat'ın kızı Fehime Sultan Müdafaa-i Milliye grubunun aktif üyesi olarak Millî Mücadeleye destek verdiler. Fehime Sultanın hatıraları gazeteci Samih Tiryakioğlu'nun arşivinde bulunmaktadır.⁶⁵ Hatıranın gün yüzüne çıkması halinde gölgede kalan pek çok hususun aydınlanacağına şüphe yoktur. Millî Mücadeleyi destekleyen bir başka hanedan üyesi Sultan Abdülmecid'in kızı Cemile Sultan'ın torunu Mevhibe Celalettin'dir. Mevhibe Celalettin, Mustafa Kemal'in Şişli'deki evinin müdavimlerindendir. Mustafa Kemal Paşa'nın hastalığında yanında yer alır. Mustafa Kemal Paşa, evinin karşısında yer alan İtalyan karargâhında olup bitenleri Mevhibe Celalettin aracılığı ile öğrenir. Kemal Paşa'nın kısa bir zaman da tutuklanıp Malta'ya sürgüne gönderilme ihtimali Anadolu'ya geçmesini hızlandıran etkenlerdendir. Mustafa Kemal, Mevhibe Celalettin'i birlikte Anadolu'ya geçmeye davet etmiş ancak Mevhibe Anadolu'ya geçmek yerine Avrupa'ya gitmiştir. Mevhibe Celalettin Şişli günlerinin hatırına sürgüne gitmeyip İstanbul'da yaşamaya devam etti. Bir süre Muhsin Ertuğrul tiyatrosunda oyunculuk yaptı. En son bir bankada telefon memuresi olarak çalıştı.⁶⁶

Sultan Abdülmecid'in oğlu Şehzade Selahaddin Efendi'nin kızı Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın hatıraları, 1952 yılında Vatan Gazetesinde tefrika edilmiş 1990 yılında ise *Acı Zamanlar* başlığı ile kitap olarak basılmıştır. Hatıra'da Naciye Sultan sarayda geçirdiği çocukluk günleri, amcaları II. Abdülhamid, V. Mehmet Reşat ve Vahdettin ile ilgili gözlemleri Enver Paşa ile evliliği, Bâb-ı Âli baskını, Enver paşanın faaliyetleri, Hanedanın sürgünü sonrasında Avrupa'da geçirdiği günler, özellikle II. Dünya Savaşı Avrupa'sında geçen hayatını anlatır.⁶⁷

65 Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 181.

66 Prensess Mevhibe Celalattin, *Geçmiş Zaman Olur ki* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1987).

67 *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, Acı Zamanlar*, haz. Gazi Aşıroğlu (İstanbul: Burak Kitapevi, 1990) İttihat ve Terakki'nin üç isminden Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım 1962 yılında *Yakın Tarihimiz* dergisine Feridun Kandemir ile röportaj yapar. Feridun Kandemir, "Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa'yı Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, II (1962), s. 193-194. Ayrıca Murat Bardakçı "1915 Olayları Hakkındaki Tek Ses Kaydı: Talat Paşa'nın Eşi Hayriye Talat Hanım Anlatıyor", *Habertürk*, 29.04.2021. Cemal Paşa'nı eşi Seniha Hanım, *Yeniğün Dergisi*, 84-85-86 sayılarına röportaj vermiştir.

Haremde muallimlik yapan Safiye Ünivar'ın saray hayatına dair gözlemleri,⁶⁸ saray hekimlerinden Hekim İsmail Paşa'nın kızı saray nedimlerinden şair, bes-teci Leyla Saz'ın XX. yüzyıl Osmanlı sarayı ve köleliğe dair verdiği bilgiler,⁶⁹ Ressam Naciye Neyyal hanımın hatıraları sarayın ve haremın iç dünyasını ışıktutacak anlatılardır. Haremi içerden anlatan kadınların anlatıları XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı haremının modern zamanlarda nasıl bir değişim ve dönüşüm geçirdiğinin anlaşılması noktasında son derece önemlidir.⁷⁰ Son Osmanlıların

68 Safiye Ünivar, *Saray Hatıralarım* (İstanbul: Çağaloğlu Yayınları, 1964); Douglas Scott Brookes, *The Concubine, the Princess and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem* (Austin: University of Texas Press, 2008) kitabında Ziya Şakir'in V. Murat'ın Hayatı, Çırağan Sarayında 28 Yıl (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011) isimli kitapta anlattığı (Cariye) Filizten'in hatıraları, (Sultan) Ayşe Osmanoglu'nun Babam İkinci Abdülhamid kitabı ve (Öğretmen) Safiye Ünivar'ın hatıralarını İngilizceye çevirir.

69 Şair Leyla Saz Hanım, *Anılar 19. Yüzyılda Saray Haremi*, çev. Şen Sahir Silan (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2000); Leyla Saz'ın torunu Nezih Neyzi, *Kızıtoprak Hatıraları* (İstanbul: İletişim Yayınları 1993) isimli kitapta bir konak üzerinden aile tarihini anlatır. Leyla Saz'ın diğer torunu Ali Neyzi, *Meyzi ve Neyzi* kitabında anne ve babasının Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan hatıraları konu edinir. Kızıtoprak'taki konak etrafında modernleşen hayatın izini sürer. Ali H. Neyzi, *Meyzi ve Neyzi* (İstanbul: Cem Yayınları, 2005). Ali Neyzi, *Hüseyin Paşa Çıkamazı No.4* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2005) kitabında kendi aile yaşamını anı-roman türü içinde anlatır. Leyla Saz anlatının baş karakteridir. Ali Neyzi'nin doktor karısı Olcay Neyzi'nin *Durmayalım Düşeriz* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022) hatıra kitabı vardır. Ali Neyzi'nin kızı Leyla Neyzi Sabancı Üniversitesinde öğretim üyesi olup *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak, Nasıl Hatırlıyoruz ve Ben Kimim* gibi kitapları bulunmaktadır.

70 İsmet Bozdağ'ın yayınladığı *Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid*, kitabı II. Abdülhamid'in eşi Fatma Pesend Hanıma ait bir hatıra iddiasıyla yayınlanmıştır. Fatma Pesend Hanım'ın kuzeni Leyla Açıba'nın hatıraları ile söz konusu Bozdağ'ın metnini karşılaştırmalı bir şekilde okuduğumuzda Bozdağ'ın yayınladığı metnin Fatma Pesend Hanım'a ait olmadığı kanaati oluşmaktadır. Leyla Açıba, *Harem Hatıraları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010) Bozdağ, II Abdülhamid'in Hatıra Defteri yayınında yaptığı benzer bir yaklaşımı Fatma Pesend Hanım'ın hatıraları iddiasında da sürdürmüş görülmektedir. İsmet Bozdağ, *Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid* (İstanbul: Emre Yayınları, 1992). İsmet Bozdağ *Osmanlı Hanedanı Saray Notları* 3. Cildinde Sultan Abdülhamid'in Selanik'teki sürgün yılları başlıklı bölümde 1902'de bıraktığı Fatma Pesend hanımın hatıralarını sürdürür. Bozdağ, yayına hazırladığı *Osmanlı Hanedanı Saray Notlarını*, II. Abdülhamid'in oğlu Abdülkerim Osmanoglu ve oğlu M. Ferit Ulusoy ve Ulusoy'un kızı Bozdağ'ın eşi tarihçi Hanzade Ulusoy (Bozdağ) birlikte hazırladıklarını yayınlamaya fırsat bulamadıklarını yayınlamanın kendisine nasip olduğunu yazar. Notların ne kadar hanedan mensuplarına ait ne kadar Bozdağ'ın olduğunu kestirmek güç. Bozdağ'ın bu alandaki sabıkası göz önüne alındığında *Hanedan Notlarına* ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Mehmet Ferit Ulusoy, *Osmanlı Hanedanı Saray Notları*, haz. İsmet Bozdağ (İstanbul: Tekin Yayınları, 2003).

sürgün yılları, faaliyetleri, birbirleri ile ilişkileri yazdıkları metinlere yansır. Handedan kadın üyelerinin kadın hareketlerine bakışı, siyasetle ilişkisi, Millî Mücadele içinde oynadıkları rol açısından anlatıları yeterince ele alınıp incelenmemiştir.

Osmanlı kadın ben anlatı yazarlarının toplumsal kökenine baktığımızda saray halkından sonra ikinci sırada üst düzey devlet adamlarının kadın ve kızları olduğu görülür. Tanzimat devlet adamları erkekler kadar kadınların eğitim alması okuma yazma öğrenmesini önemsiyorlardı. Avrupa'da da yaygın olarak görülen mürebbiyelik Osmanlı varlıklı aileler içinde uygun bir yöntem olarak benimsendi. Mürebbiler çocuklara okuma yazma Fransızca veya başka bir yabancı dil, piyano gibi müzik aleti çalmak, resim çizmek ve şiir yazmayı öğretirlerdi. Aşağıda bahsedeceğimiz kadın anlatılarının neredeyse tamamında mürebbiye anlatısı yer alır. Yazı ile ilişkilerinde mürebbiye önemli rol oynar. Batı edebiyatına dair pek çok roman ve şiir mürebbiye gözetiminde okunur. Mürebbiye seçkin varlıklı ailelerin modernleşme sürecinde etkili bir unsur olarak vazife görmüştür.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa ve Prenses Nimetullah'ın kızları Emine Fuat Tugay'ın *Bir Aile Üç Asır* başlıklı hatıra kitabı baba tarafından Gazi Ahmet Muhtar Paşa anne tarafından Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın oğlu Hidiv İsmail Paşa'ya uzanan iki ailenin üç yüzyıllık tarihi hem de Tugay'ın Mermer Konak'ta geçen hatıralarını içermektedir. İki köklü ailenin Cumhuriyet'e uzanan öyküsü son dönem Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi tarihini aile tarihi üzerinden okumanın imkanını sağlamaktadır. Mermer Konak Grace Ellison, Halide Edip gibi kadın hakları savunan gazeteci ve yazarların uğrak yerlerinden biridir. Mermer konak, kadınların kadın ve ülke meselelerini konuşmak için bir araya geldikleri mahfillerden biridir.

Hidiv II. Abbas Hilmi Paşa ile Paris'te tanışan Marianne May 1900 yılında Abbas Hilmi ile evlendi. Müslüman olduktan sonra Cavidan ismini aldı. 1913'te Abbas Hilmi'den boşanınca Berlin, Paris ve Viyana'da hayat sürmüş, Cumhuriyetin ilanından sonra İstanbul'a gelmiş ve 1968 yılında Avusturya'da 91 yaşında ölmüştür. *Prenses Cavidan Harem* başlığını koyduğu hatıralarında II. Abdülhamid dönemi olayları yanında Cumhuriyet Türkiye'sinin yenileşmesine değinir. Modern İstanbul başlıklı bölümde kadınların gündelik hayatlarında yaşanan değişime ayrıntılı yer verir.⁷¹ Saray ve konak dışında sıradan kadınların modern yaşama nasıl

71 Prenses Cavidan Hanım, *Harem Hayatı*, çev. Seda Hauser (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2009), s. 255-282.

uyum sağlayıp sağlamadıkları önemlidir. Prenses Cavidan İstanbul özelinden bu konuya değinir.

Büyüka'da bulunan Şakir Paşa köşküne yöneldiğimiz de aile boyu hatıra yazımı diyebileceğimiz bir durum ile karşılaşırız. Şakir Paşa Köşkü'nün neredeyse bütün sakinleri başta devlet adamı ve tarihçi Şakir Paşa olmak üzere oğlu Cevat Şakir Kabaağaç,⁷² kızları, ressam Fahrünnisa Zeyd, gravür sanatçısı Aliye Berger, torunu seramik sanatçısı Fûraya Koral,⁷³ Cevat Şakir Kabaağaç'ın oğlu filolog Sinan Kabaağaç,⁷⁴ kızı İsmet Kabaağaç Noonan,⁷⁵ Şakir Paşa'nın torunu tiyatro sanatçısı Şirin Devrim, ressam Nejat Devrim, torunu diplomat Erdem Erner,⁷⁶ siyaset, sanat ve kültür hayatında derin iz bırakmış insanlardır. Şirin Devrim⁷⁷ ve kuzeni Nermidil Erner Binark,⁷⁸ *Şakir Paşa Köşkü* kitaplarında sadece kendi hatıralarına değil ailenin diğer üyelerinin de anılarına yer vermişlerdir. Aynı ailenin iki farklı üyesinin kaleminden aile tarihini takip etmek tarihçiye farklı açılımlar sağlayabilir. Böylesine ünlü bir ailenin neredeyse her bir ferdi Şirin ve Nermidil gibi hatıralarını yazmışlardır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan zaman diliminde söz konusu

72 Cevat Şakir Kabaağaç, *Mavi Sürgün* (İstanbul: Bilgi Yayınları, 1961).

73 Mustafa Kemal'in silah arkadaşının kızı aynı zamanda Kılıçalı'nın eşi sıfatıyla Mustafa Kemal'in yakın çevresinde yer almış pek çok olaya tanık olmuştur. Korel, Yapı Kredi yayınlarının yaptığı gerçeğin Simurg: Gerçeğin Peşinde Otuz Yolcu projesi kapsamında belgeselde kendi yaşamını; Büyüka'da dedesi Şakir Paşa Köşkünden başlayarak anlatmıştır. Söz konusu anlatı dijital ben anlatısı diye tanımlayabileceğimiz bir anlatı türüdür. <https://www.youtube.com/watch?v=P0ylBYNyE8o>, (Erişim tarihi 27.03.2023) Koral'ın 26 Ağustos 1997 yılında yayınlanan Vefat ilanında Annesinin babası Şakir Paşa ailesi ve babası Orgeneral Emin Koral'ın aile mensuplarına ulaşmak mümkün. Ölüm ilanları Koral örneğinde olduğu gibi aile tarihi çalışmalarında tarihçi için önemli bir kaynak değere sahiptir. Fûraya Koral'ın hayatı [Ayşe Kulin, *Fûreya* (İstanbul: Everest Yayınları, 2005)] romanlaştırıldı.

74 Sinan Kabaağaç, *Dün Sanki Bin Yıllık Uzak Bir Zamandır* (İstanbul: TB Yayıncılık, 2009).

75 İsmet Kabaağaçlı Noonan, *Halikarnas Balıkçısının Kızından Anılar Akın Akın* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2009).

76 Erdem Erner, *Davulun Sesi: Dışişlerinde 44 Yıl* (İstanbul: Bilgi Yayınları, 1993).

77 Şirin Devrim, annesi Fahrünnisa'nın hatıraları merkeze alarak yazdığı *Şakir Paşa Ailesi* (İstanbul: Doğan Kitap, 1998) ve kendi yaşamı ve sanat çevresine odaklandığı Şirin Devrim, *Şirin* (İstanbul: Doğan Kitap, 2009).

78 Nermidil Erner Binark, *Şakir Paşa Köşkü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000) Dedesi Şakir Paşa ve babası ve kendi ailesine odaklandığı hatıralarının dışında kendi hayatını anlattığı *Sadece Anı Değil* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000) kitabı vardır. Kuzeni Şirin Devrim'i küçük yaştan beri kıskanması hayatının sonuna kadar bir gölge gibi takip edecek olan bu duygu onun hatıralarını yazmasında da etkili olan bir sebebe dönüşecektir.

hatıralar aile tarihi üzerinden kadının nasıl dönüştüğü, tek başına sokağa çıkma yasaklarından kendi başlarına eş seçimine, kendi başına iş seçimine nasıl evrildiği, sanat ve edebiyatla nasıl uğraştığı gerek ülke içinde gerekse ülke dışında kadınlar dünyası ile nasıl ilişki kurduklarının izini sürmek mümkündür.

Örgütlü Kadınların Ben Anlatıları:

Kadınlar Cemaatinden Kadın Millette

Hanımlara Mahsus Gazete'de yazı yazan kadınlar yazı üzerinden kurdukları ilişkiyle örgütlenmeye başladılar. Kurdukları yardımlaşma dernekleri onları siyasi parti kurmaya kadar götürecek süreci tetikledi.

1908-1909 yılları arasında Selanik'te Halide Edip Adıvar tarafından kurulan Teali-i Nisvan Cemiyeti, Hayriye Melek Hunç'un kurduğu, Çerkez İttihat ve Teavün Cemiyeti,⁷⁹ Nemrut Mustafa Paşa'nın Kızı Encüm Yamulki ve Şerif Paşa'nın eşi Emine Hanım'ın kurduğu Kürt Kadınları Teali Cemiyeti,⁸⁰ İnas Darülfünunu öğrencilerinin 1918'de kurdukları Asri Kadınlar Cemiyeti, Darülfünun Hukuk Fakültesi öğrencilerinin kurduğu Müdafa-i Hukuk, 28 Mayıs 1913'de Nuriye Ulviye Mevlan Çivelek'in kurduğu Müdafa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti kadınların kurdukları ve üye oldukları cemiyetlerdir. Bu cemiyetler aracılığı ile kürsülerde konuşma yapan kadınlar birbirlerini tanıyarak, ortak bir amaç için uğraş verebilmişlerdir. Teal-i Nisvan Cemiyeti, Balkan hezimetini sonrasında savaşın açtığı yaraların iyileşmesi için düzenlenen ilki 8 Şubat 1913, ikincisi 15 Şubat 1913 tarihlerinde yapılan konferanslarda kendini gösterdi. Halide Edip, Fatma Aliye, Şair Nigâr Hanım, Nakiye Hanım, şair İhsan Raif Fehime ve Nezihe Muhittin yaptıkları heyecanlı konuşmalar ile kadınları bilinçlendirmeye çalıştılar. "*Kimi bir şiir kimi birer hissi hitabe söylediler. Hanımlar ağlaştılar bol bol iane verdiler.*"⁸¹

İttihat ve Terakki Kız sanayi mektebinde Nakiye Hanım mektebin ilk kadın müdürü, Halide Edip tarih, Nezihe Muhittin, Fen Bilimleri, Müfide Feride (Tek) ise resim öğretmeni olarak birlikte çalıştılar. İttihat ve Terakki çatısı altında birbirlerini tanıyan Halide Edip, Nezihe Muhittin, Müfide Feride Tek, Nakiye Elgün, Millî Mücadele tarihinde önemli bir kırılma noktası olan İzmir'in işgaline karşı

79 Hayriye Melek Hunç bir hatıra yazmamış ancak pek çok romana imza atmış, kadınlar meselesi ve vatan üzerine makaleler yazmıştır. Cemile Atlı, "Hayriye Melek Hunç'un Yazılarında Çerkes Milliyetçiliği, Feminizm ve Kölelik", *Kafkas Çalışmaları*, VI/12 (2021), s. 183-207.

80 Rohat Alakon, *Kürt Kadınları Teali Cemiyeti* (İstanbul: Avesta Yayınları, 2019).

81 Nezihe Muhittin, *Türk Kadını* (İstanbul: İstanbul Numune Matbaası, 1933), s. 45.

başlatılan mitinglerde konuşmacı olarak katıldılar. Sabahat Filmer ve Sabiha Sertel, kürsüde konuşan Halide Edip'e yardımcı olurken Darulfunun öğrencisi ve Mim Mim Grubu üyesi Şüküfe Nihal mitinge konuşmacı, Cahit Uçuk,⁸² Hasena Ilgaz,⁸³ Süreyya Ağaoğlu,⁸⁴ Adile Ayda,⁸⁵ gibi kadın ve çocuklar kalabalığın içinde yer alarak hatıralarında mitinge yer verdiler. Halide Edip, Nezihe Muhittin,⁸⁶ Müfide Ferid Tek, Nakiye Elgün, Sabahat Filmer,⁸⁷ Şüküfe Nihal,⁸⁸ ve Sabiha Sertel,⁸⁹ Mili Mücadele için faaliyet gösteren Mim Mim Grubu ve Karakol Cemiyeti üyesi kadınlardır. Sultanahmet mitinglerinin düzenlenmesinde hep beraber çalışmışlar, insanları vatani kurtarmaya çağırmışlar, yaptıkları propagandalarla bir duygu rejimi oluşturmaya çabalamışlardır. Millî Mücadele'ye duygu tarihi açısından yaklaşacak tarihçiler İzmir İşgaline karşı yapılan mitingleri ve bu mitingleri organize eden kadınların anlatılarını, kadınların Millî Mücadele tarihinde insanları vatani kurtarmak için silahlı mücadeleye ikna etme konusunda son derece önemli bir misyon yüklendiklerini göreceklerdir. İzmir'in işgaline karşı yapılan protesto mitinglerinde kadınların tesadüfen orada olmadıkları, örgütlü kadınlar oldukları, yazı üzerinden kamusal hayatta görünen kadınların zaman içinde örgütlendikleri, mitinglerin kadınların örgütlü olma halini perçinlediği, siyasi bir parti kurarak kadın haklarının ateşli birer temsilcisine dönüştüğü görülür. Miting adeta onların ileriki günlerde yapacaklarının provasıdır. Mitingde yer alan kadınlardan Sabiha Sertel ilk kadın gazetecilerden, Şüküfe Nihal, Halide Edip, Müfide Ferid Tek, Cahit Uçuk ve Nezihe Muhittin yazar, Süreyya Ağaoğlu ilk kadın avukat olarak kadınlar dünyasının öncü isimleri olacaklar.

Mütareke İstanbul'undan Anadolu'ya yönümüzü çevirdiğimizde Saffet Tanman, *Ilgaz Dağları'ndan Batnas Tepeleri'ne*⁹⁰ hatıra kitabında Kastamonu'dan Ankara'ya uzanan hatıralarında Millî Mücadele'nin Anadolu'sunu anlatır. Yedi-sekiz yaşında bir çocuğun Anadolu ve Millî Mücadeleye dair anımsamaları bir çocuğun gözünden savaşın nasıl görüldüğünün anlaşılması açısından dikkate

82 Cahit Uçuk, *Erkekler Dünyasında Bir Kadın Yazar* (İstanbul: YKY Yayınları, 2003).

83 Hasena Ilgaz, *Unutulmayan Yıllar* (İstanbul: Aziz Uçtay Matbaası, 1970).

84 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti* (İstanbul: İshak Basımevi, 1975).

85 Adile Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken* (Ankara: Yenişehir Kitabevi, 1984).

86 Nezihe Muhittin, *Türk Kadını* (İstanbul: İstanbul Numune Matbaası, 1931).

87 Sabahat Filmer, *Atatürk Yolunda Büyük Adımlar* (İstanbul: Gül Matbaası, 1983).

88 Şüküfe Nihal, *Bütün Eserleri*, haz. Yaprak Zihnioğlu (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009).

89 Sabiha Sertel, *Roman Gibi* (İstanbul: Ant Yayınları, 1969).

90 Saffet Tanman, *Ilgaz Dağları'ndan Batnas Tepeleri'ne* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005).

değerdir. Cahit Uçuk'un 9-10 yaşlarında bir kız çocuğu olarak Millî Mücadele günlerinde Anadolu'nun durumuna dair romansı anlatımı Millî Mücadele'nin çocukların gözüyle nasıl algılandığı ve nasıl hatırlandığı noktasında iyi bir örnektir. Nihal Yeğinoba'nın Yunan İşgalini Manisa' da yaşayan annesinin anılarını kaleme aldığı *Cumhuriyet Çocuğu*⁹¹ kitabı yerli Rum ahalinin Manisa'da yaşadığı dehşeti, mezalimi oldukça çarpıcı şekilde anlatması İzmir ve çevresinin işgali sonrası Anadolu'nun dört bir yanında başlatılan protesto ve mitinglerin anlaşılması açısından dikkate değerdir.

20. yüzyılın başında Selanik'te yaşananlar, 4 yaşında iken İttihat Terakki'nin toplantılarında dayısının yanında şiir okumalar, Selanik'i Yunanlıların işgali sonrası muhacir olarak sığınılan Akhisar, bir Anadolu kasabasında sürüp giden gündelik yaşamın tekrar Yunan işgaliyle sekteye uğraması, Yunanlıların Akhisar'da yaptığı mezalimler Belkis Vassaf'ın hayatı boyunca unutamadığı hatıralara dönüşür.⁹²

Cahit Uçuk'un annesinin hatıralarını romansı bir tarzda anlattığı *Bir İmparatorluk Çökerken*⁹³ hatıra kitabı ile Balkan savaşı patlak verdiğinde henüz dört yaşında olan Selanik'in kazası Kesendireli Afet İnan'ın⁹⁴ savaş sonrası göçe tanıklığı ile Belkis Vassaf'ın Balkanlara dair anlattıkları karşılaştırıldığında yaşadıkları toprakları kaybetmenin derin acısının sığındıkları toprakları vatan edinme telaşının, insanlarda nasıl bir duygu ortaklığı yarattığını fark edilecektir. Balkan ve Kafkas muhacirlerinin yeni edindikleri vatanın da elden gideceği korkusu, Millî Mücadele'ye katılma konusunda onlara yardımcı olduğuna şüphe yoktur.

Mısır Prensesi Kadriye'nin Millî Mücadeleye destek için Ankara gelip yaşadıklarını yazdığı 13 mektup, Ankara'nın Mili Mücadele boyunca atmosferini yansıtmaktadır.⁹⁵ Osmanlı Mebusan-ı Kâtibi Umumisi ve TBMM Evrak ve Tahrirat Müdürü Necmettin Sahir Silan'ın kızı Şen Sahir hatıra kitabında annesi Cemile'nin Millî Mücadele Ankara'sına dair hatıralarına yer verir.⁹⁶ Cephe gerisinde halkın yaşadığı zorluklar, imkansızlıklar ve yokluklar Cemile Hanım'ın uzun yıllar unutamadığı anıları arasında yer alır. Prenses Kadriye'nin Fransızca

91 Nihal Yeğinoba, *Cumhuriyet Çocuğu* (İstanbul: Can Yayınları, 2014).

92 Gündüz Vassaf, *Annem Belkis* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).

93 Cahit Uçuk, *İmparatorluk Çökerken* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019).

94 Prof. Dr. Afet İnan, haz. Arı İnan (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005).

95 Kadriye Hüseyin, *Mukaddes Ankara'dan Mektuplar*, çev. Cemile Necmeddin Sahir Silan (Ankara: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1999).

96 Şen Sahir Silan, *Pişman Değilim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

kaleme aldığı *Mukaddes Ankara'dan Mektuplar* kitabını Cemile Hanım tercüme eder ve bütün Milletvekillerinin okumaları için dağıtılır. İstanbul'dan Ankara'ya gelen Halide Edip'in hatıraları, Süreyya Ağaoğlu'nun Ankara anlatımı ile oldukça örtüşmektedir. Savaşa rağmen hayatın bir biçimde devam etmesi, Ankara'da yaşanan zorluklar, Millî Mücadele dönemi Ankara'sının ve kadınların yaşadıkları zorlukların anlaşılmasına önemli katkı sunacak niteliktedir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in 11-12 yaşında iken Bursa'da yaşadığı Millî Mücadele hatıraları, çocukların Millî Mücadele sürecini nasıl yaşadıkları ve nasıl hatırladıklarını göstermesi açısından dikkate değerdir.⁹⁷ Gökçen'in Atatürk'ün manevi kızı olarak yanında bulunan isimlerden biri olması nedeniyle Cumhuriyet'in ilk yılları ve Atatürk'ün özel yaşamına dair anlatıları kayda değerdir. Dersim Harekâtına Pilot olarak katılan Gökçen'in harekât sırasında yaşadıkları, duygu durumu hatıranın can alıcı yerlerindendir. Genç Cumhuriyetin ideal bir kadın prototipi olarak yetiştirilen Gökçen'in yaşanan olaylar karşısında nasıl ve ne şekilde hareket ettiği, motivasyonunu göstermesi açısından hatıraları değerlendirilmelidir. Atatürk'ün manevi kızı Ülkü⁹⁸ ve Afet İnan'ın hatıralarını⁹⁹ da aynı bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Kendi ifadesiyle hayatına bir imparatorluk, bir cumhuriyet sığdırmayı başarmış insanlardan biri olan Vehbi Koç'un karısı Sadberk Koç Ankara'dan İstanbul'a geldiğinde 10 yaşında bir kız çocuğudur ve Mütareke İstanbul'unda bir çocuğun neler yaşadığını anlatır.¹⁰⁰ 1901 doğumlu Halide Nusret Zorlutuna, Mütareke İstanbul'unda 17-18 yaşlarındadır. Kendi ifadesi İstanbul'un üstüne bir karabulut gibi, bir kâbus gibi çöken mütareke felaketi İstanbul'unu hem acı ve keder ile hatırlar.¹⁰¹

Millî Mücadelenin Onbaşı Halide'si Halide Edip Adıvar'ın Millî Mücadele hatıraları üzerinde durulması gereken bir metindir. Zira Millî Mücadele'nin Onbaşı Halide'si 1926 yılında ülkeyi terk edip Londra ve Paris'te yaşamaya başladıktan iki yıl sonra 1928'de Millî Mücadele hatıralarını *The Turkish Ordeal*¹⁰² başlığıy-

97 Sabiha Gökçen, *Atatürk'le Bir Ömür* (İstanbul: Altın Kitaplar, 1994).

98 *Saklı Anılar*, haz. Ahmet Kemal Doğançay (İstanbul: NK Yayınları, 2008).

99 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

100 Ayşe Üçok, *Sadberk Hanım* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2005).

101 Halide Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987).

102 Halide Edip Adıvar, *The Turkish Ordeal Being the Further Memoirs of Halide Edib* (London: John Murray, 1928). Halide Edip Adıvar, Çocukluğundan 1918'e kadar hatıralarını kitabında anlatırken Millî Mücadele dönemi hatıralarını *Türkün Ateşle İmtihanı*, isimli

la yayınladı. İngilizce hatıra kitabının Türkçe çevirisi 1962 yılında Türkün Ateşle İmtihanı başlığı ile yayınlandı. Ancak İngilizce kitap ile Türkçesi arasında oldukça önemli farklar bulunmaktadır. İngilizce Hatıralarda Atatürk'ün otokrat/diktatör yönetimini eleştirilirken Türkçe baskıda bu ifadeler Halide Edip tarafından sansürlenmiştir. Halide Edip'e kitabın Türkçe çevirisine yardım eden Vedat Günyol, "kitabın İngilizce baskısında Atatürk aleyhine yazdığı yerleri Türkçeye almadı. Yani o bölümleri kendisi sansürledi. Halide Edip, Nutuk'ta kendisinin Mustafa Kemal tarafından mandacı olarak gösterilmesine içerlemiş ve bu kızgınlık hatıralarına yansımış. 1962'de anlaşılan o ki kızgınlığı geçtiğinden Mustafa Kemal'e hakaret ve eleştiri içeren ifadeler sansürlenmiş, Türkçe çeviriye alınmamıştır."¹⁰³ Vedat Günyol, "Halide çok otoriterdi. Ama Adnan Bey'in güzel yanı şu: Atatürk'le ayrı saflara düşmüşler ve sonra kaçıp yurt dışına gitmişler ama bir gün bana, bak dedi Atatürk haklı biz haksızmışız. Bazı şeyler var ki böyle tepeden inme olacak. Mesela Latin harfleri. Onu tepeden inme yapmasaydı, yıllar boyu yerleştiremezdi. Onun bu itirafını çok takdir ederim. Halide Hanımın da buna benzer bir itirafı varmış ben duymadım".¹⁰⁴ Sansürlenmiş Türkçe hatıraları hala basılmaya devam etmektedir. Sansürlenmiş ve sansürlenmeden yapılmış çevirinin birlikte basılması durumunda neleri sansürlediği ve neleri yumuşatıp tersine çevirdiği ortaya çıkmış olur.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı kadın hareketinin öncü ve simge ismi Nezihe Muhittin'in hatıraları gerek kadın hareketleri tarihi gerekse Millî Mücadele tarihi açısından önemlidir. Osmanlı kadınının geçirdiği dönüşümde başından itibaren yer alan Nezihe Muhittin'in hayat hikayesi ile kadın hareketleri paralel bir şekilde ilerler. *Hanımlara Mahsus Gazete*, Anderson'un deyişi ile Müslüman kadınları, hayali bir cemaate dönüştürerek "Kadınlar Milleti" olma yoluna soktu. Daha önce sözünü ettiğimiz cemiyetlerde bir araya gelen kadınlar bir süre sonra da siyasal partilerin kadınlar kolunda siyaset yapmaya başladılar. Selanik -İstanbul arasındaki haberleşmeyi sağlayarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması ve kurumsallaşmasına katkı verdiler. 15 Haziran 1923 yılında Kadınlar Halk Fırkası kuruldu. Başkanlığına Nezihe Muhittin, parti genel sekreterliğine Şüküfe Nihal seçilmiş ve parti programında kadınlara seçme seçilme hakkı talebi yer alan

kitapta anlatmıştır. Ayrıca Millî Mücadele dönemi konu alan *Ateşten Gömlek* romanını yazmıştır.

103 Vedat Günyol, "Halide Beni 13 Yıl Sömürdü", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/halide-edip-beni-13-yil-somurdu-66826>, (Erişim tarihi, 30.03.2023).

104 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/halide-edip-beni-13-yil-somurdu-66826> (Erişim tarihi, 30.03.2023).

Kadınlar Halk Fırkası, 1923'te kabul edilen seçim kanununda "Her erkek Türk vatandaşı seçme ve seçilme hakkına sahiptir ibaresi" engeline takılmış, hükümet kadınlar halk Fırkasının kuruluşunu böylelikle engel koymuştur. Ancak kadınlar fırka olarak değil Türk Kadınlar Birliği Derneği olarak faaliyetlerine devam ettiler. Rejimin baskılarına dayanamayan Kadın Birliği, Nezihe Muhittin'i olaylı bir şekilde ihraç etti. Serbest Cumhuriyet Fırkasında siyasete devam eden Nezihe Muhittin, 1934 kadınlara seçme seçilme hakkının verilmesinden sonra bağımsız milletvekili adayı oldu ancak meclise giremedi.¹⁰⁵ Nezihe Muhittin, 10 Şubat 1958 tarihinde bir akıl hastanesinde vefat etti. Nezihe Muhittin 1931'de yazdığı *Türk Kadını* kitabını kadınların yıllarca süren mücadelesinde varılan trajik noktayı, topluma ve özellikle Kemalistlere karşı, içinde beslediği Osmanlı kadın hareketini, kadın tarihini savunmak ve hatırlatmak ve kadınları uyarmak, uyandırmak niyeti ile kaleme aldı.

Sonuç

Kadınların yazı ile ilişkisi kadınların kamusal alanda varlık göstermeleri paralel bir şekilde gelişti. Birbirlerini yazıları aracılığıyla tanıyan kadınlar, kurdukları cemiyetlerde birlikte çalışarak ülke meseleleri ile ilgilenerek siyasallaştılar. Kendilerine yazı dünyasında bir alan açan kadınlar, bu alanı kamusal alana dönüştürerek burada da var olmayı başardılar. Yazı ile gittikçe gelişen ilişkileri, kendilerinden bahseden metinleri kaleme alma sürecini tetikledi. XIX. yüzyılda ilk ben-anlatıları Şair Nigâr, Fatma Aliye, Emine Semiye, Halide Edip ve Nezihe Muhittin gibi iyi eğitim almış elit ailelerin kızları tarafından yazıldı. Gazete ve dergide yazı yazma imkânı bulan söz konusu kadınlar, ileride kadın haklarının ateşli savunucusu oldular.

Osmanlı kadın ben anlatılarında; yeme içmeden kılık kıyafete uzanan gündelik yaşamları yanında dönemin siyasi atmosferine dair çarpıcı bilgiler yer almaktadır. Kadın anlatıları, kadınların gazete yazısı ile başlayan birlikteliğinin zaman içinde örgütlü bir hal alıp "kadınlar milleti"ne dönüşme sürecinin izini sürmemize imkân tanımaktadır.

İttihat ve Terakki'nin kadın dernekleri Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti gibi derneklerde faaliyet gösteren kadınlar İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali karşısında yapılan protestolarda

105 Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin Kadınlar Halk Fırkası Kadın Birliği* (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), s. 146-150.

mitinglerde en ön saflarda “Kadınlar Milleti” olarak Millî Mücadeleyi desteklediler. Sultan Ahmet mitingleri kadınları cemaatten bir millette dönüştürdü. 15 Haziran 1923 gibi oldukça erken bir tarihte tüzüğünde kadınlara seçme seçilme hakkı talebi yer alan Kadınlar Halk Fırkası’nın istekleri ancak 1934 gerçekleşti. Kadın ben anlatıları, kadınların hak taleplerinin 1895’den itibaren yazı hayatına atılmalarına paralel bir şekilde geliştiğini göstermektedir. Zira; 1908’de yardım cemiyetleri kurdukları, işgal yıllarında aynı kadınların Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri içinde faaliyet yürüttükleri, işgal protestoları mitinglerinde kadınların cemaatten kadınlar milletine evrildiğini, henüz cumhuriyet ilan edilmeden siyasi parti kurdukları, seçme ve seçilme hakkı taleplerinin uzun bir sürecinin son halkası olduğunun altını çizmektedir.

Osmanlı Kadın Ben-Anlatılarının Kadın Tarihi Çalışmalarında Kullanım Değeri

Öz ■ Bu çalışmamızda toplumsal hayatta temsil edilmeyen tarihyazımında da kendine yer bulamamış madun Osmanlı-Türk kadınının hatıra ve günlüklerinin tarih yazımında tarihiye neler söyleyebileceğini irdeleyeceğiz. XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı kadın anlatılarının bir envanteri çıkarılmadığından sanılanda daha çok bir anlatı ile karşı karşıya olduğumuz bir vakıadır. Pek çok anlatı gerek yazma kitapları arasında gerekse ailelerin elinde gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Tanzimat dönemi ile erkek çocuklar yanında kız çocukların okutulmasının önemi kavranmış, devlet kız çocukların okuması yönünde kanunlar çıkarmış, Cevri Usta Kız Rüştîye’sinin ardından 1870’te açılan Darulmuallimat (kız öğretmen okulu) kız çocukların okur yazar oranının artışında etkili olmuştur. 1890’larda kadınların gazete ve dergilerde yazı yazmaları, şair ve roman yazarı olarak adlarını duyurmaları; kadınların kamusal alanda görünürlüğünü artırdı. Yurt dışına okuması için gönderilen kadınlar, Arnavutköy Amerikan Kız Mektebi (Robert Kolej) gibi okullarda okuyan kızlar Avrupa’da yükselen kadın hakları savunucuları ile temasa geçmiş, kadın haklarını savunan kadınların sayısı gittikçe artmaya başlamıştır. Yazıyı toplumsal varoluşlarının bir aracı olarak gören kadınlar kendinden bahseden günlük ve hatırlar kaleme almaya başladılar. Hatıra yazarlarının toplumsal kökenlerine bakıldığında saray ve saray çevresi kadınlar, yüksek bürokratların iyi eğitim almış kızları, Darulmuallimat’tan mezun öğretmen, şair, ressam besteci, gazeteci, yazar oldukları görülür. Hatıra yazarı kadınların büyük bir kısmı birbirini tanımaktadır. Gazetede yazılar yazmaları, aynı okulda öğretmenlik yapmaları, aynı cemiyetlerde çalışmaları onları birbirine yakınlaştırmıştır. Mütareke dönemi İstanbul’u yazar kadınları ülkeyi düşman işgalinden kurtarma çatısı altında birleştirdi. Kadınlardan geriye kalan anlatıların izi sürülerek ihmal edildikleri tarih-yazımı alanına hak ettikleri biçimde yer almaları sağlanabilir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Kadını, Ben-Anlatısı, Hatırat, Tarihyazımı, Kadın Tarihi.

Kaynakça

- Açba, Harun: *Son Dönem Osmanlı Padişah Eşleri*, İstanbul: Profil Yayınları 2007.
- Açba, Leyla: *Harem Hatıraları*, İstanbul: Timaş Yayınları 2010.
- Prof. Dr. Afet İnan, haz. Arı İnan, İstanbul: Remzi Kitabevi 2005.
- Afife Rezzemaza: *Saraydan Sürgüne*, haz. Edadil Açba, İstanbul: Timaş Yayınları 2013.
- Ağaoğlu, Süreyya: *Bir Ömür Böyle Geçti*, İstanbul, İshak Basımevi 1975.
- Ali Ufki Bey, Albertus Bobovius: *Saray-ı Enderun: Topkapı Sarayında Yaşam*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi 2013.
- Aksoy, Nazan: *Kurgulanmış Benlikler*, İstanbul: İletişim Yayınları 2009.
- Anderson, Benedic: *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Sa-vaşır, İstanbul: Metis Yayınları 2017.
- Aredba, Rümeyza: *Sultan Vahdettin'in Son Günleri*, İstanbul: Timaş Yayınları 2009.
- Aslan, Ali: *18. yüzyıl Osmanlı İlim Hayatında Bir Kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Ayaşlı, Münevver: *Görüp İştiklerim ve Bildiklerim*, İstanbul: Timaş Yayınları 2014.
-: *Hamiminin'in Suret Aynası*, İstanbul: Timaş Yayınları 2016.
- Ayda, Adile: *Böyle İdiler Yaşarken*, Ankara: Yenışehir Kitabevi 1984.
- Baktıya, Adil: *Bir Osmanlı Kadının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, İstanbul: H2O Kitap 2016.
- Bardakçı, Murat: "1915 Olayları Hakkındaki Tek Ses Kaydı: Talat Paşa'nın Eşi Hayriye Talat Hanım Anlatıyor", *Habertürk*, 29.04.3021.
-: *Neslişah: Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Prensesi*, İstanbul: Everest Yayınları 2011.
-: *Son Osmanlılar: Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü*, İstanbul: Hürriyet Yayınları 2006
-: *Şahbaba*, İstanbul: Turkuvaz Yayınları 2021.
- Başokçu, Rebia Tefrik: *Avrupa'da Yirmi Senem Nasıl Geçti*, I-II, İstanbul: Tan Matbaası 1942.
-: *Paris Cehenneminden Nasıl Kurtuldum*, İstanbul: Tan Matbaası 1941.
- Beydilli, Kemal: *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul: Tatav Ya-yınları 2001.
-: *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerin Hatıratı*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları 2013.
- Binark, Nermidil Erner: *Şakir Paşa Köşkü*, İstanbul: Remzi Kitabevi 2000.
- Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933*, der. Lerna Ekmekçioglu, Melisa Bilal, İstanbul: Aras Yayıncılık 2006.
- Bozdağ, İsmet: *Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid*, İstanbul: Emre Yayınları 1992.
- Brookes, Douglas Scott: *The Concubine, the Princess and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem*, Austin: University of Texas Press 2008.
- Criss, Bilge: *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul: İletişim Yayınları 2005.
- Çakır, Serpil: "Hak Mücadelesi", *Osmanlı İstanbul'unda Kadın*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2021.
-: *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları 1996.
- Çetiner, Yılmaz: "Son Padişah Vahdettin ile Gurbette: Bahriye Nazırı Avni Paşa'nın Kızı An-latıyor", *Milliyet Gazetesi*, 26 Temmuz 2000.
- Derviş, Suat: "Bir Saraylı'nın Hatıraları", *Bir Haremağasının Hatıraları*, İstanbul: İthaki Ya-yınları 2021.

- Devrim, Şirin: *Şakir Paşa Ailesi*, İstanbul: Doğan Kitap 1998.
- Doğan: *Dürrüşehvar Sultanın Denemeleri ve Hatıratı*, haz. Cemil Kutlutürk, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları 2022.
- Ellison, Grace: *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, çev. Osman Olcay, İstanbul: Bilgi Yayınevi 1999.
-: *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*, çev. Neşe Akın Özkan, İstanbul: Dergâh Yayınları 2009.
- Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, *Acı Zamanlar*, haz. Gazi Aşıroğlu, İstanbul: Burak Kitapevi 1990.
- Faroqhi, Suraiya: *Women in the Ottoman Empire*, London: Bloomsbury Publishing 2023.
- Fatma Fahrünnisa Hanım: *1896 Baharında Bursa*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2010.
- Filmer, Sabahat: *Atatürk Yolunda Büyük Adımlar*, İstanbul: Gül Matbaası 1983.
- Gökarp, Haluk: *Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeşt-nameler*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2009.
- Gökbudak, Naşide: *Dürrüşehvar Sultan Sarayda Bir İnci Tanesi*, İstanbul: Olasılık Yayınları 2017.
- Gökçen, Sabiha: *Atatürk'le Bir Ömür*, İstanbul: Altın Kitaplar 1994.
- Gür, Nagihan: *Hikâyenin Hikayesi: Osmanlı'da Bir Kadın Anlatısı, Afife Hanım Sergüzeşti*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2020.
- Halide Edib: *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Cam Yayınları 2019.
- Hamlin, Cyrus: *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergâh Yayınları 2012.
- Haremnden Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi, haz. Nemika Deryal Marşaloğlu, İstanbul: İnkılap Kitabevi 2011.
- Hürrem Sultanın Torunları Osmanlı Hanedanının Kadınları Anlatıyor, haz. İnci Döndaş, Ali Serim, İstanbul: Doğan Kitap 2013.
- Hüseyin, Kadriye: *Mukaddes Ankara'dan Mektuplar*, çev. Cemile Necmeddin Sahir Silan, Ankara: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları 1999.
- İlgaz, Hasena: *Unutulmayan Yıllar*, İstanbul: Aziz Uçtay Matbaası 1970.
- Jenkins, Hester Donaldson: *Kafesin Arkasındaki Türk Kadını*, çev. Ercan Kaçmaz, İstanbul: Dergâh Yayınları 2014.
-: *Robert Kolej'in Kızları*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergâh Yayınları 2008.
- Kabaağaç, Cevat Şakir: *Mavi Sürgün*, İstanbul: Bilgi Yayınları 1961.
- Kabaağaç, Sinan: *Dün Sanki Bin Yıllık Uzak Bir Zamandır*, İstanbul: TB Yayıncılık 2009.
- Kafadar, Cemal: "Ben ve Başkaları: On Yedinci Yüzyıl İstanbul'unda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, İstanbul: Metis Yayınları 2012.
-: "Mütereddit Bir Mutasavvıf: Üsküplü Asiye Hatun'un Rüya Defteri", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, İstanbul: Metis Yayınları 2009.
- Kandemir, Feridun: "Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa'yı Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz Dergisi*, II/20 (1962), s. 193-195.

- Kaplan, Mehmet: *Sürgündeki Prenses: Dürrüşehvar Sultan, Çanakkale: Çanakkale Kitaplığı* 2013.
- Karahasanoglu, Selim: *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2013.
- Karlık, Şaziye: *Son Kadın*, İstanbul: Doğan Kitap 2021.
- Kaya, Önder: *Dünyanın Tam Orta Yerinde: Robert Kolej, İmparatorluktan Cumhuriyete Bir Okulun Tarihi*, İstanbul: Kronik Yayınları 2022.
- Kıbrıslıazade Binbaşı Osman Bey'in Hatıraları ya da 19. Yüzyıl'da Doğu'da İngilizler, çev. İlhan Pınar, İzmir: Akademi Kitabevi 1996.
- Kulin, Ayşe: *Füreyâ*, İstanbul: Everest Yayınları 2005.
- Mandelli, Riccardo: *Son Sultan: Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanremo'da Ölümü*, çev. Feza Özemre, İstanbul: Timaş Yayınları 2016
- Moralı, Seniha Sami: *Hatıralar*, Taha Toros Arşivi, <https://core.ac.uk/download/pdf/38318772.pdf> (Erişim tarihi, 30.03.2023)
- Mourad, Kenize: *Saraydan Sürgüne*, çev. Nuriye Yiğitler, İstanbul: Everest Yayınları 2008.
- Muallim Naci: *Lugat-ı Naci*, İstanbul: Beyan Yayınları 2019.
- Mümtaz, Ahmet Semih: *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul: Kurtuba Kitap 2011.
- Neyzi, Ali: *Hüseyin Paşa Çıkmazı No.4*, İstanbul: Cem Yayınevi 2005.
- Neyzi, Nezih: *Kızıltoprak Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları 1993.
- Nezihe Muhittin: *Türk Kadını*, İstanbul: İstanbul Numune Matbaası 1931.
- Nihal, Şüküfe: *Bütün Eserleri*, haz. Yaprak Zihnioğlu, İstanbul: Kitap Yayınevi 2009.
- Niyazi Mısri'nin Hatıraları, haz. Halil Çeçen, İstanbul: Dergâh Yayınları 2006.
- Noonan, İsmet Kabağağaçlı: *Halikarnas Balıkcısının Kızından Anılar Akın Akın*, İstanbul: Bilgi Yayınevi 2009.
- Oktay, İsmail Hakkı: *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul: Sebil Yayınları 1993.
- Olgun, İbrahim: "Anı Kaynakçası", *Türk Dili Dergisi Anı Özel Sayısı*, XXV/246 (1972), s. 662-682.
- Patrick, Mary Mills: *Son Sultanların İstanbul'unda*, çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergâh Yayınları 2009.
- Prenses Cavidan Hanım: *Harem Hayatı*, çev. Seda Hauser, İstanbul: İnkılap Yayınları 2009.
- Prenses Mevhibe Celalattin: *Geçmiş Zaman Olur ki*, İstanbul: Çağdaş Yayınları 1987.
- Ressam Naciye Neyyal Hanım: *Mutlakıyetten Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, İstanbul: Pınar Yayınları 2000.
- Schick, Irvin Cemil: *Bedeni, Toplumu, Kâinatı Yazmak*, çev. Pelin Tünaydın, İstanbul: İletişim Yayınları 2011.
- Sergüzeşt-i Pertevniyal Sultan, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin, No: 3310, v. 172^a-178^b.
- Sertel Sabiha: *Roman Gibi*, İstanbul: Ant Yayınları 1969.
- Sılan, Şen Sahir: *Pişman Değilim*, İstanbul: İletişim Yayınları 2002.
- Sınmaz Sönmez, Cahide: *Sürgünden Vatana*, İstanbul: Selenge Yayınları 2016.
- Soku, Ziya Şakir: *V. Murat'ın Hayatı, Çırağan Sarayında 28 Yıl*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları 2011.

- Sultan II. Abdülhamid'in Torunu Satia Hanım'ın Hatıralarında Eski İstanbul ve Sosyal Hayat, haz. Yunus Emre Kaleli, İstanbul: Dün Bugün Yayınları 2019.
- Şair Leyla Saz Hanım: *Anılar: 19. Yüzyılda Saray Haremi*, çev. Şen Sahir Silan, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları 2000.
- Şair Nigâr Hanım: *Günlük*, haz. Zeynep Berktaş, İstanbul: Timaş Yayınları 2021.
- Şaziye Berin Kurt'un *Almanya Günlükleri*, haz. Hakan Sazyek, İstanbul: Çolpan Yayınları 2022.
- Şaziye Berin'e *Mektuplarıyla Ali Ekrem Bolayır*, haz. Esra Sazyek, Ankara: Hece Yayınları 2019.
- Şemseddin Sami: *Kamus-ı Türki*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık 2018.
- Şenyücel, Kerime: *Hanedan'ın Sürgün Öyküsü*, İstanbul: Timaş Yayınları 2014.
- "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", çev. Ahmet Türek, F. Çetin Derin, *Tarih Dergisi*, XXIII (1969), s. 204-218.
- Talay Keşoğlu, Birsan (haz.): *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri (Talepler, Engeller, Mücadele)*, c. 5: *Kadınlar Dünyası (Sayı 101-110)*, İstanbul: Libra Yayınları 2021.
- Tanman, Saffet: *İlgaz Dağları'ndan Batnas Tepeleri'ne*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2005.
- Tarzi, Pakize: *Anılar*, İstanbul: Omaş Ofset 1993.
- Temeşvarlı Osman Ağa, *Gavurların Esiri*, çev. Esat Nermi, İstanbul: Milliyet Yayınları 1971.
- Tinayre, Marcelle: *Bir Kadın Gezgin: Tinayre'nin Günlüğü*, çev. Engin Sunar, İstanbul: Aksoy Yayıncılık 1998.
- Uçuk, Cahit: *Erkekler Dünyasında Bir Kadın Yazar*, İstanbul: YKY Yayınları 2003.
-: *İmparatorluk Çökerken*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2019.
- Ulusoy, Mehmet Ferit: *Osmanlı Hanedanı Saray Notları*, haz. İsmet Bozdağ, İstanbul: Tekin Yayınları 2003.
- Üçok, Ayşe: *Sadberk Hanım*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları 2005.
- Univar, Safiye: *Saray Hatıralarım*, İstanbul: Çağaloğlu Yayınları 1964.
- Vahdettin, Nevzat: *Yıldız'dan Sanremo'ya*, İstanbul: Arba Yayınları 1999.
- Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor: *Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, İstanbul: Timaş Yayınları 2017.
- Vahdettin'in Tütüncübaşı Şükrü Bey, *Saraydaki Kayserili*, Ankara: Pelikan Yayınları 2012.
- Vassaf, Gündüz: *Annem Belkıs*, İstanbul: İletişim Yayınları 2007.
- Yakar, Gülşen: *Individual and Community, Public and Private: The Case of a 17th-Century Istanbulite Dervish and His Diary*, Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2019.
- Yeğinoğlu, Nihal: *Cumhuriyet Çocuğu*, İstanbul: Can Yayınları 2014.
- Yıldırım, Nurdan: *Türkiye'nin İlk Kadın Doktoru Safiye Ali*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2011.
- Yularkıran, Emine Semiyye: *Selanik Hatıraları*, Ankara: Milli Kütüphane, 06 Mil YZA 4296.
- Zihnioğlu, Yaprak: *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin Kadınlar Halk Fırkası Kadın Birliği*, İstanbul: Metis Yayınları 2003.
- Zilfi, Madeline C.: "Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografi Çalışmaları için Yeni Bir Kaynak", çev. Selim Karahasanoğlu, *Doğu Batı Dergisi*, XX (2000), s. 185-194.
- Zorlutuna, Halide Nusret: *Bir Devrin Romanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1987.